

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— **Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς. Προβλήματα ἀποκαταστάσεως τοῦ κειμένου, ὑπὸ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας κ. Ἀθανασίου Καμπύλλη***.

Στὴν σημερινή μου ἀνακοίνωση προτίθεμαι νὰ παρουσιάσω καὶ νὰ θέσω ὑπὸ τὴν κρίση Σας¹ μερικά ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα ἔχω καταλήξει, μετὰ ἀπὸ προσπάθειες σχεδὸν τριάντα χρόνων, σχετικά μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ 15ου βιβλίου τῆς Ἀλεξιάδος τῆς Ἀννας Κομνηνῆς, καὶ ἰδιαίτερα τῶν τελευταίων σελίδων, στίς ὁποῖες τὸ κείμενο εἶναι, κυρίως λόγω φυσικῆς φθορᾶς τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου, ἐλλιπέστατα παραδεδομένο. Ἀλλὰ τέτοια ἀκριβῶς κείμενα ἀσκοῦν μιὰν ἰδιαίτερη γοητεία στὸν φιλόλογο, κείμενα ποὺ χρειάζονται τὴ στοργή του καὶ τὴ φροντίδα του, γιὰ ν' ἀποκαλύψουν κάποτε στὴν ἀκέραιη μορφή τους τὴν πλήρη ὁμορφιά τους.

Ἡ Ἄννα Κομνηνή, ὅπως γνωρίζομε, σὲ ἀναρίθμητες παρεμβολές, μὲ τίς ὁποῖες εἶναι διανθισμένο ὁλόκληρο τὸ ἔργο της, δείχνει ὅτι ἔχει συνείδηση τῆς διπλῆς της ιδιότητος ὡς ἱστορικοῦ ἂφ' ἐνὸς καὶ ὡς θυγατρὸς ἂφ' ἑτέρου τοῦ αὐτοκράτορος, τοῦ ὁποῖου περιγράφει τὴ ζωὴ καὶ τίς πράξεις, τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, διαβεβαιώνει ὁμῶς συγχρόνως ὅτι ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου της γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἱστοριογραφίας, ἡ ὁποία ἔχει πάντοτε τὸ προβάδισμα². Ὡστόσο, στὸ τέλος τῆς Ἀλεξιάδος ἐγκαταλείπει συνειδητὰ τὰ πλαίσια τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ περιγράψῃ τίς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀρρώστειας τοῦ πατέρα της καὶ νὰ θρηνήσῃ τὸν θάνατό του³: Ἀλλ' ἐπεὶ τὸ τῆς ὑποθέσεως ἐκβιάζει μέγεθος ... θεσμοὺς ἱστορίας ὑπερεκπλίπτειν ἔρχομαι διηγησομένη, ὅπερ οὐ πάνυ τι βούλομαι, τὴν τοῦ αὐτοκράτορος τελευταίην⁴.

* ATHANASIOS KAMBYLIS, *Anna Komnene, Alexias. Probleme der Textkonstitution*.

Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν μαθητὴ μου κ. Ἰωάννη Βάσση, δ.Φ. (Ἀμβούργο) γιὰ τὴν πολὺπλευρὴ βοήθειά του καὶ τίς πολὺτιμες ὑποδείξεις του κατὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς παρούσης ὁμιλίας γενικῶς καὶ ἰδιαίτερώς κατὰ τὴν ἐπανεξέταση τοῦ κειμένου γιὰ τὴν δημοσίευση.

1. Διετήρησα καὶ στὴν δημοσίευση συνειδητὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς προφορικῆς ὁμιλίας.

2. Πρβλ. Α. Kambylis, *Zum 'Programm' der byzantinischen Historikerin Anna Komnene*, στὸν τόμο ΔΩΡΗΜΑ. Hans Diller zum 70. Geburtstag, Ἀθήνα 1975, σελ. 138 κ.ἐξ. Πρβλ. παρακάτω σημ. 4.

3. Α. Kambylis, *Zum Programm* (ὅπως σημ. 2), σελ. 141.

4. III 230, 15-19 Leib. Μόνον λίγες σελίδες πρὶν μπροστὰ ἢ Ἄννα στὴν περίπτωσιν τοῦ θανάτου τοῦ «φιλτάτου» της ἀδελφοῦ Ἀνδρονίκου εὐρίσκεται στὸ ἴδιο δίλημμα, ὁμολογεῖ ὁμῶς μὲ παρόμοια διατύπωση ὅτι θ' ἀκολουθήσῃ τὴν ἐπιταγὴ τῆς ἱστοριογραφίας (σελ. 206, 9/10): *Μονοφθεῖν με τὸ ἐπὶ τούτῳ πάθος ἐκβιάζεται, ἀλλ' ὁ τῆς ἱστορίας νόμος ἐκείθεν αὖθις ἀπείργει*.

Οἱ σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν μετὰ ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶναι οἱ πιὸ προσωπικὲς τῆς Ἀλεξιάδος, πρόκειται περὶ πραγματικῆς «μονωδίας», καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως ὀδυνηρό, ὅτι ἀκριβῶς οἱ σελίδες αὐτές, τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε τόσο κακὴ τύχη στὴ χειρόγραφη παράδοση, ἄφου ἔχει παραδοθῇ ἀπὸ ἓνα μόνον χειρόγραφο καὶ μὲ ἀναρίθμητα καὶ σοβαρὰ χάσματα, ὅπως μπορεῖτε νὰ διαπιστώσετε ἀπὸ τὶς φωτοτυπίες ποὺ ἔχετε μπροστὰ Σας⁵. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ διπλὸ ἐρεθισμὸ γιὰ τὸν φιλόλογο ποὺ θὰ θελήσῃ νὰ συμβάλῃ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ τόσο σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου, πρᾶγμα ποὺ γίνεται ἤδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς πρώτης ἐκδόσεώς του ὡς τὶς ἡμέρες μας.

Πρὶν προχωρήσω σὲ μιὰ σταχυολόγηση τῶν προτάσεών μου γιὰ συμπλήρωση συγκεκριμένων χασμάτων, ἃς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ὑπεθυμίσω μὲ κάθε δυνατὴ συντομία μερικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον γνωστὰ πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο της, τὴν γλῶσσα τῆς Ἀλεξιάδος, τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ κειμένου καὶ τὶς ἐκδόσεις, νὰ διαγράψω ἐν συνεχείᾳ τὰ πλαίσια, μέσα στὰ ὁποῖα εἶναι δυνατὴ (καὶ ἐπιτυχής) ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων γενικῶς, καὶ νὰ ἐπισημάνω τέλος ὠρισμένα δεδομένα χρήσιμα γιὰ τὸν κριτικὸ ἔλεγχο τοῦ κειμένου τῶν σελίδων ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐν συνεχείᾳ.

Ἡ Ἄννα, κόρη τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ καὶ σύζυγος τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου, ἔγραψε τὴν Ἀλεξιάδα κατὰ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 12ου αἰῶνος, ὠλοκλήρωσε τὴν συγγραφή της κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ ἔτος 1148 (τὸ ἀργότερο τὸ 1149), ὅπως συμπεραίνομε ἀπὸ μιὰ σχετικὴ νύξη ποὺ κάνει ἡ ἴδια στὸ ἔργο της⁶. Ἡ Ἀλεξιάς ἀπο-

⁵ Ὅλες οἱ παραπομπὲς ἀναφέρονται καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν τελευταία τρίτομη κριτικὴ ἐκδοση τοῦ Leib, ἡ ὁποία εἶναι σήμερα καὶ ἡ πιὸ προσιτὴ (βλ. κατωτέρω σημ. 20).

5. Εὐχαριστῶ τὴν μαθήτριά μου δ. Θεώνη Βάλβη (Ἀμβούργο) γιὰ τὴν βοήθειά της καὶ τὴν ἐπιμέλεια, μὲ τὴν ὁποία ἐτοίμασε τὰ κείμενα τῆς Ἀλεξιάδος ποὺ διανεμήθηκαν κατὰ τὴν ὁμιλία καὶ διευκόλυναν τὴν παρακολούθησή της. Τὰ κείμενα αὐτά, ποὺ συζητοῦνται ἐν συνεχείᾳ, εἶναι τῶρα ἐνσωματωμένα στὶς ὑποσημειώσεις.

6. III 175,22 κ.ἐξ. Leib *Εἰς* τριακοστὸν γὰρ τοῦτο ἔτος ... οὐκ ἐθεασάμην, οὐκ εἶδον, οὐκ ὁμιλήκειν ἀνθρώπῳ πατρί, τοῦτο μὲν ... τοῦτο δὲ τῶν πολλῶν ἀπειρομένων τῷ φόβῳ διὰ τὴν τῶν πραγμάτων παλίσροισιν. Συνεπῶς, ὅταν ἡ Ἄννα γράφῃ τὸ 14ο βιβλίο τῆς Ἀλεξιάδος, ἔχουν περάσει 30 χρόνια ἀπὸ τὸ ἔτος θανάτου (1118, Αὐγούστος) τοῦ Ἀλεξίου, ἀκριβέστερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀπεσύρθη μαζὶ μὲ τὴν μητέρα της Εἰρήνη Δούκαινα στὴν γυναικεία Μονὴ τῆς Κεχαριτωμένης (ὅπου γράφει τὴν Ἀλεξιάδα) μετὰ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθειά της νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν σύζυγό της Νικηφόρο Βρυέννιο ὡς αὐτοκράτορα καὶ μετὰ [τὴν ἀνάρρηση] στὸ θρόνο τοῦ ἀδελφοῦ της Ἰωάννη Β', γεγονότα, τὰ ὁποῖα διηγεῖται λεπτομερῶς ὁ Νικητὰς Χωνιάτης, βλ. Nicetae Choniatae Historia, ed. van Dieten, CFHB 11 [Series Berolinensis], Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1975, σελ. 4,82 — 8,92.

τελεῖται ἀπὸ 15 βιβλία, στὰ ὅποια προτάσσεται τὸ *Προοίμιον*. (Ἡ Ἐπιτομὴ τῆς Ἀλεξιάδος, ἀποτελούμενη ἀπὸ 8 βιβλία, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ περαιτέρω.)

Ἡ Ἀλεξιάς στὴν πλήρη μορφή της τῶν 15 βιβλίων παραδίδεται κυρίως ἀπὸ δύο, ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, χειρόγραφα⁷, τοὺς κώδικες Florentinus 70, 2 τοῦ 12ου αἰῶνος (εὐρίσκεται, συνεπῶς, πολὺ κοντὰ στὴν ἐποχὴ ποὺ γράφτηκε τὸ ἔργο) καὶ τὸν Parisinus Coislinianus 311 τοῦ τέλους τοῦ 13ου, ἴσως μάλιστα τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰῶνος⁸ (ὅπωςδῆποτε ὄχι τοῦ 12ου, ὅπως πιστεύαμε παλαιότερα). Ὁ Florentinus ἀρχίζει ἀπότομα μὲ τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ Προοιμίου καὶ φθάνει δυστυχῶς μόνον ὡς τὸ 14ο βιβλίο, ὅπου σταματᾷ πάλι ἀπότομα λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος του, δὲν παραδίδει συνεπῶς τὸ 15ο βιβλίο. Ὁ Coislinianus ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀρχίζει μὲν πολὺ ἀργότερα, μὲ τὶς τελευταῖες σελίδες τοῦ 1ου βιβλίου, συνεχίζει ὅμως ὡς τὸ τέλος· εἶναι συνεπῶς τὸ μόνον χειρόγραφο ποὺ παραδίδει τὸ 15ο βιβλίο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ⁹.

Γλῶσσα τῆς Ἀλεξιάδος εἶναι κατ' ἀρχὴν ἡ ἄττικὴ διάλεκτος. Ἡ Ἄννα χρησιμοποιεῖ ὅμως τύπους, οἱ ὅποιοι θὰ θεωροῦνταν ἀδόκιμοι ἀπὸ τὸν ἀττικιστὴ Φρόνιχο, ὅπως π.χ. *ἡττῶ ἀντὶ νικῶ*¹⁰. Ἡδὴ στὸ Προοίμιο διαβάζομε ἐπίσης: «ὦ οἶον ἡ Ἑρμαίων ἀπόλωλε βούλευμα»¹¹. Ἐχει προταθῇ¹² μάλιστα ἡ διόρθωσις τοῦ ἀμετάβολου

7. Ὑπάρχουν καὶ τέσσερα ἀπόγραφα ποὺ προέρχονται ὅλα εἴτε κατ' εὐθεῖαν εἴτε μὲ τὴ μεσολάβησιν ἄλλου ἀπογράφου ἀπὸ τὸν Coislinianus, δὲν ἔχουν συνεπῶς κατ' ἀρχὴν κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν καμμία ἀξία γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Ἀλεξιάδος (βλ. ἐν τούτοις κατωτέρω σημ. 62). Πρόκειται γιὰ τὰ χειρόγραφα: Vaticanus graecus 1438, Barberinianus 235 καὶ 236 (περὶ αὐτοῦ βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 15), Ottobonianus gr. 131 καὶ 137, Apographum Gronovii ποὺ εἶναι γνωστὸ καὶ ὡς ἀπόγραφο τοῦ Leyden. Τίποτα δὲν προσφέρουν γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν, εἰδικώτερα τῶν τελευταίων σελίδων τοῦ 15ου βιβλίου τῆς Ἀλεξιάδος, οἱ ὁποῖες μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, πρὸ παντὸς τὰ χειρόγραφα τῆς Ἐπιτομῆς τῆς Ἀλεξιάδος Vaticanus graecus 981, Monacensis 355, Parisinus graecus 400.

8. Κατὰ τὸν D. R. Reinsch, Zum Text der Alexias Anna Komnenes, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40, 1990, 233-268 (ἐδῶ σελ. 233 μὲ σημ. 1). Στὴ νέα χρονολόγησις ὠδήγησαν οἱ ἔρευνες τοῦ G. Prato, I manoscritti greci dei secoli XIII e XIV: note paleografiche, ἐν: D. Harlfinger-G. Prato, *Paleografia e codicologia greca, Atti del II Colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel, 17.-21. Ott. 1983)* τόμ. I, Alessandria 1991, 131-149 (ἐδῶ σελ. 140).

9. Λεπτομέρειες γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἴδιου χειρογράφου βλ. στοὺς Reifferscheid (ὅπως σημ. 19) I σελ. V κ.ἐξ. καὶ Leib (ὅπως σημ. 20) I σελ. CLXIV κ.ἐξ.

10. Βλ. π.χ. III 33,13: (Ὁ δέ γε ... Βαλδουῖνος ...) τοῖς Βαβυλωνίοις ἐπελθὼν ἦντησε κατὰ κράτος. Πρβλ. ἐν τούτοις αὐτόθι σελ. 27,11: ξυμβαλὼν παραντίκα νικᾷ κατὰ κράτος.

11. I 7,2.

12. Τὴν πρότασιν ἔκαμε ἓνας βαθὺς γνώστης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας: Χαρίτων Χαριτωνίδης,

τύπου *ἀπολόλε* στὸν μεταβατικὸ *ἀπολόλεκε* (ποὺ θὰ περίμενε κανεὶς ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὴν ρυθμιστικὴ γραμματικὴ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου). Ὁ ἀμετάβατος τύπος μὲ μεταβατικὴ σημασίᾳ ὑπάρχει ὅμως καὶ στὸν Θεόδωρο Στουδίτη¹³. Συνεπῶς, εὐρίσκεται ἀπὸ μακροῦ σὲ χρῆση καὶ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ τὸν διορθώσουμε. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης γιὰ τὴν ἀττικίστρια Ἄννα ἡ χρῆση τῆς δευτικῆς ἀντωνυμίας *ἐκεῖνος* (σὲ πλάγια πτώση) ἀντὶ τῆς αὐτοπαθοῦς: *ἐκεῖνης ἀντὶ ἐαυτῆς*. Ἀργότερα θὰ μᾶς βοηθήσῃ αὐτὸ στὴν θεραπεία ἐνὸς χωρίου¹⁴.

Ἡ Ἀλεξιάς ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ (editio princeps) τὸ 1651 ἀπὸ τὸν Pierre Poussines (Petrus Possinus)¹⁵, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε λίγο ἀργότερα, τὸ 1661, καὶ τὴν «Ἰλὴ ἱστορίας» τοῦ Νικηφόρου Βρυεννίου) μὲ λατινικὴ μετάφραση, στὰ πλαίσια τοῦ Corpus τῶν Παρισίων (Corpus Parisiense), ἀνατυπώθηκε στὸ Corpus τῆς Βενετίας τὸ 1729 καὶ στὴν «Ἑλληνικὴ Πατρολογία» τοῦ Migne τὸ 1864. (Εἶχε προηγηθῇ ἡ ἐκδοσις τῆς Ἐπιτομῆς ἀπὸ τὸν Hoeschel τὸ 1610¹⁶).

Ἀκολούθησε ἡ πρώτη κριτικὴ ἐκδοσις στὸ Corpus τῆς Βόννης σὲ δύο τόμους

Παρατηρήσεις κριτικαὶ καὶ γραμματικαὶ εἰς Ἄνναν Κομνηνὴν, *Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* τ. 15, ἀρ. 1, Ἀθῆναι 1951, σελ. 3: «ὁ νοῦς ἀπαιτεῖ ἀπολόλεκε ἥτοι ἔχει ἀπολέσει, οὐχὶ ἔχει ἀπολεσθῇ. Πανταχοῦ ἡ συγγραφεὺς διακρίνει τὸ ἀπολόλεκα τοῦ ἀπόλωλα».

13. Βλ. Theodori Studitae epistulae, ed. G. Fatouros, CFHB [Series Berolinensis], τόμ. 31/2, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1992, σελ. 735 (ἐπ. 498,40): οὐ τοίνυν λοιπὸν ἀπολόλαμεν τὸν υἱόν;

14. Πρβλ. καὶ Georgina Buckler, Anna Comnena. A Study by —, Ὁξφόρδη 1929 (1968), σελ. 481 κ.ἐξ.

15. Annae Comnenae Porphyrogenitae Caesarissae Alexias, sive de rebus ab Alexio imperatore vel eius tempore gestis, libri quindecim. E Bibliotheca Barberina nunc primum editi et a Petro Possino ... illustrati, Parisiis 1651. (Ἡ Praefatio τοῦ ἐκδότῃ φέρει τὴν χρονολογία 1649). Ἡ ἐκδοσις ἔγινε προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα (βλ. ἀνωτέρω σημ. 7), τοῦ Barberinianus gr. 235 καὶ 236 ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Vaticanus gr. 1438 (ποὺ εἶναι, ὅπως εἶδαμε, καὶ αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του ἀπόγραφο σωζόμενου χειρογράφου, τοῦ Coislinianus 311), εἶναι δὲ καὶ γι' αὐτὸ καὶ γιὰ πολλοὺς ἄλλους λόγους ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἐκδότῃ πλημμελέστατη. Δυστυχῶς καταφανῇ λάθῃ τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἔχουν περάσει σὲ ὅλες τὶς μεταγενέστερες κριτικὲς ἐκδόσεις, χωρὶς νὰ ἐνοχλήσουν καὶ νὰ ἐνοχλοῦν ἀκόμη κανένα, π.χ. III 240,13 *τελεώτατα* ποὺ ὠδήγησε σὲ περιττὴ καὶ χωρὶς νόημα συμπλήρωση (πρβλ. κατωτέρω σελ. 13 καὶ σημ. 53). Ἄς σημειωθῇ, ὅτι κάποτε πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καὶ ἡ λεπτομέρεια, ἂν μὲ τὴν ἔκφραση «E Bibliotheca Barberina» τοῦ τίτλου τῆς ἐκδόσεως Possinus ἐννοεῖται πραγματικὰ ὁ κώδ. Barberinianus 235 καὶ 236, ὅπως γενικῶς γίνεται ἀποδεκτό.

16. Alexiados libri VIII, ab Anna Comnena de rebus a patre gestis scripti, nunc primum a Davide Hoeschelio ... editi. Augustae Vindelicorum ... M.DCX. Ἡ ἐκδοσις ἔγινε ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς χειρογράφου, τοῦ σημερινοῦ Monacensis 355 (παλαιότερα Augustanus).

ἀπὸ τὸν Schopen (1ος τόμος, 1839¹⁷) καὶ τὸν μαθητὴ τοῦ Reifferscheid (2ος τόμος, 1878¹⁸).

Ἐξί χρόνια ἀργότερα, τὸ 1884, ὁ Reifferscheid δημοσίευσε νέα κριτικὴ ἔκδοσι, ἐπίσης σὲ δύο τόμους, στὴν Bibliotheca Teubneriana¹⁹.

Ἀκολούθησε ἡ ἔκδοσι τοῦ Leib σὲ τρεῖς τόμους μὲ γαλλικὴ μετάφρασι (1937-1945²⁰).

Νέα κριτικὴ ἔκδοσι ἐτοιμάζουν γιὰ τὸ Corpus Fontium Historiae Byzantinae — Series Berolinensis ὁ D. R. Reinsch καὶ ὁ ὀμιλῶν. (Ἐλπίζομε νὰ τὴν παρουσιάσουμε στὸ προσεχὲς Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον στὴν Κοπεγχάγη τὸ 1996).

Οἱ ἐκδότες τῆς Ἀλεξιάδος, λιγώτερο ὁ Possinus καὶ περισσότερο οἱ Schopen, Reifferscheid καὶ Leib, στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ὁ Χαρίτων Χαριτωνίδης, συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν κριτικὴ ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου τῆς Ἀλεξιάδος. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν ἀκόμη σοβαρὰ προβλήματα: μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν δὲν εἶχε γίνῃ ἀκόμη ἐξαντλητικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων, δὲν εἶχε γίνῃ ἡ προσπάθεια νὰ διαπιστωθῇ ἂν τὰ ὑπάρχοντα χειρόγραφα εἶναι δυνατόν νὰ μᾶς δώσουν ἓνα στέμμα, ποῦ θὰ μπορούσε ν' ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν γιὰ μιὰ πραγματικὰ κριτικὴ ἔκδοσι. Τὴν ἐργασίαν αὐτὴ ἀνέλαβε ἐσχάτως καὶ ἔφερε αἰσίως εἰς πέρας ὁ D. R. Reinsch γιὰ τὸ κοινὸν κείμενον τῶν χειρογράφων (δηλ. τὰ βιβλία II-XIV). Ἡ ἐκ νέου ἀντιβολὴ τοὺς ὠδήγησε σὲ νέα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα προσφέρουν μιὰ ἀσφαλέστερη βάση γιὰ τὴν κριτικὴ ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου²¹.

Ἡ ἄσκησις τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων προϋποθέτει ὠρισμένες γενικὲς ἀρχές, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν τὴ μεθοδολογίαν τῆς. Μιὰ διόρθωσις ἢ συμπλήρωσις δὲν εἶναι ἔμ-

17. Annae Comnenae Alexiadis libri XV. Graeca ad Codd. fidem nunc primum recensuit, novam interpretationem latinam subiecit, Car. Ducangii commentarios suasque annotationes addidit Ludovicus Schopenus, vol. I. Bonnae 1839.

18. Annae Comnenae Alexiadis libri X-XV. Recensuit, L. Schopeni interpretationem latinam subiecit, P. Possini glossarium, C. Ducangii commentarios, indices addidit Augustus Reifferscheid (vol. II). Bonnae 1878 (= Reifferscheid 1878).

19. Annae Comnenae Porphyrogenitae Alexias, ex recensione Augusti Reifferscheidii, vol. I-II. Lipsiae 1884 (= Reifferscheid 1884).

20. Anne Comnène, Alexiade. Texte établi et traduit par Bernard Leib, tome I. Paris 1937, 21967; tom. II. Paris 1943, 21967; tome III. Paris 1945. Index par Paul Gautier (= tome IV). Paris 1976.

21. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

πνευση τῆς στιγμῆς, «ἀστραπὴ μέσα στὴ νύχτα», εἶναι συχνὰ ἀποτέλεσμα πολλοῦ κόπου καὶ μακρᾶς διαδικασίας. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν μεθοδικὴ ἐνασχόληση μὲ ἓνα κείμενο εἶναι ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβὴς γνώση τῶν ἐξῆς τριῶν δεδομένων²²:

1. Κατάσταση τῶν χειρογράφων καὶ τῆς παραδόσεως τοῦ κειμένου στὰ χειρόγραφα.

2. Γλῶσσα τοῦ συγγραφέως καὶ ἴσως ἰδιαίτερες γλωσσικὲς συνήθειές του.

3. (Σὲ περίπτωσι ποιητικῶν κειμένων) Μετρικὴ καὶ μετρικὲς συνήθειες τοῦ ποιητοῦ.

Ὅτι πέρα ἀπὸ τίς γενικὲς αὐτὲς ἀρχὲς εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ παιδεία τοῦ συγγραφέως, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ζῇ, εἶναι αὐτονόητο.

Ἀφετηρία, συνεπῶς, κάθε προσπάθειας στὴν περιοχὴ τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἐξέταση καὶ μελέτη τῶν χειρογράφων. Στὴν περίπτωσι τοῦ 15ου βιβλίου τῆς Ἀλεξιάδος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ καὶ ἐπανειλημμένη ἀντιβολὴ τοῦ χειρογράφου, εἶναι χρήσιμο νὰ γνωρίζουμε, ὅτι ὁ Coislinianus 311 ποὺ παραδίδει τὸ κείμενο ὡς *codex unicus*, εἶναι μὲν ἓνας καλογραμμένος, ὅχι ὅμως πάντοτε καὶ ὀρθογραφημένος κώδικας, πρὸ παντὸς περιέχει ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν Florentinus, στὸ κοινὸ κείμενο τῶν δύο χειρογράφων, πολλὰ λάθη, συνεπῶς πρέπει νὰ συμβαίη αὐτὸ γενικῶς καὶ στὸ 15ο βιβλίον. Ὁ γραφέας εἶναι ἐν τούτοις συνεπὴς στὸν τονισμό, ὅπωςδὴποτε ξέρει ποῦ τονίζονται οἱ λέξεις, καὶ μὲ ὠρισμένες ἐπιφυλάξεις καὶ στὴν στίξη. Ἡ γραφὴ εἶναι ἄνιση ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὴν πυκνότητά τῶν γραμμάτων, γι' αὐτὸ ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων κατὰ στίχο διαφέρει ἀπὸ σελίδα σὲ σελίδα. Συχνὰ διαφέρει μάλιστα καὶ στὴν ἴδια σελίδα ἀπὸ στίχο σὲ στίχο, διότι μερικὲς φορὲς ὁ γραφέας δὲν γράφει μόνον ξαφνικὰ μικρότερα γράμματα, ἀλλὰ συνεχίζει νὰ γράφῃ καὶ στὸ περιθώριον. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ συνήθειά του νὰ χρησιμοποιεῖ συχνότερα βραχυγραφίες στὸ τέλος τῶν στίχων²³. Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς εἶναι σημαντικὲς γιὰ τὴν συμπλήρωση τῶν χασμάτων στὰ φύλλα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ὑποστῇ φυσικὴ

22. Πρβλ. A. Kambylis, *Prodromea. Textkritische Beiträge zu den historischen Gedichten des Theodoros Prodromos*, Wiener Byzantinistische Studien Band XI/Suppl., Wien 1984, σελ. 11-13.

23. Πρβλ. καὶ τίς παρατηρήσεις τοῦ Reifferscheid 1884, σελ. VIII. Ἐνα παράδειγμα θὰ καταστήσῃ σαφέστερο αὐτὸ ποὺ ἐννοῶ: τελευταία λέξη τοῦ φύλλου 231^r (= III 207,21/22) εἶναι ἡ μετοχὴ *βεβουλευμένα*, τῆς ὁποίας οἱ τρεῖς τελευταῖες συλλαβὲς εἶναι (ἐν μέρει βραχυγραφικῶς) γραμμένες στὸ περιθώριον: *λεύ^{μα}* = *λευμένα* (*litteris en suppressis*), ἔχομε συνεπῶς ἑπτὰ γράμματα ἐπὶ πλέον.

φθορά. Στὸ recto τῶν φύλλων αὐτῶν ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων ποὺ λείπουν στὸ τέλος τοῦ στίχου, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶδαμε, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς, ἐνῶ στὸ verso ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων ποὺ λείπουν στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου μπορεῖ νὰ ὑπολογιστῇ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια.

Στὶς περιπτώσεις ποὺ θὰ πραγματευθῶ ἐδῶ πρόκειται ἀποκλειστικῶς γιὰ παραναγνώσεις, οἱ ὁποῖες μαζὶ μὲ τὸν μὴ ἀκριβῆ ὑπολογισμὸ τῆς ἐκτάσεως τῶν χασμάτων ὠδήγησαν ἕως τώρα σὲ ἐσφαλμένες συμπληρώσεις. Κατέταξα τὰ παραδείγματα σὲ κατηγορίες· ξεκινῶ ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ (π.χ. παρανάγνωση τόνων) γιὰ νὰ προχωρήσω στὰ πιὸ σύνθετα (παρανάγνωση ἢ μὴ ἀνάγνωση συνόλων γραμμάτων καὶ ὁλοκληρώνω λέξεων). Θὰ δείξω ἐν συνεχείᾳ πόσο σημαντικὴ βοήθεια μποροῦν νὰ μᾶς προσφέρουν οἱ πηγές στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, καὶ στὸ τέλος θὰ παρουσιάσω τὴν τελευταία σελίδα τῆς 'Αλεξιάδος (III 242, 8 κ.έ. Leib) στὴ μορφή ποὺ ἔχει ἤδη λάβει μετὰ τὶς συμπληρώσεις μου²⁴.

Προηγουμένως ἂς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφερθῶ ἐν συντομίᾳ σὲ δύο ἄλλες κατηγορίες λαθῶν ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῆς 'Αλεξιάδος, χωρὶς νὰ ἔχουν κινήσει μέχρι σήμερα τὴν περιέργειά μας, καὶ οἱ ὁποῖες δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐν συνεχείᾳ. Στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ γραφές τοῦ Coislinianus, οἱ ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθές, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀνεόχλητες διάγουν ἀπὸ αἰώνων βίον μακάριον στὶς ἐκδόσεις μας. Ἕνα μόνον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα²⁵:

Σελ. 240, 22²⁶: καὶ τὰς ἐκεῖνας ἐθείρας ... διέτεμε, ἐννοεῖται ἡ βασιλὶς. Αὐτὰ βέβαια δὲν εἶναι ἐλληνικά, πολὺ λιγώτερο τὰ ἐλληνικά τῆς 'Αννας. Ἡ διόρθωση τοῦ ἐκεῖνας ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο σὲ οἰκειάς θὰ ἦταν εὐκολή· στὴ Συνέχεια τοῦ

24. Μερικὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες συμπληρώσεις καὶ εἰκασίες διατηρῶ, ἄλλες ἀπομακρύνω γιὰ νὰ προτείνω νέες, τὶς περισσότερες φορὲς συμπληρώνοντας τώρα γιὰ πρώτη φορὰ πολλὰ χασματα μετὰ ἀπὸ ἐπανειλημμένη ἀντιβολὴ τοῦ χειρογράφου ποὺ ὠδήγησε στὴν διαπίστωση ἄλλων ἱχνῶν λέξεων, συνεπῶς σὲ νέα ἀνάγνωση τοῦ κειμένου.

25. Ἐπειδὴ πρόκειται πάντοτε γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ 15ο βιβλίον τῆς 'Αλεξιάδος παρέμπω ἐν συνεχείᾳ στὴν ἔκδοση Leib, τόμ. III ἀναφέροντας μόνον ἀριθμὸ σελίδος καὶ στίχου. Στὶς ὑποσημειώσεις μεταφέρω ἐξ ἄλλου γιὰ λόγους εὐνοήτους περισσότερο κείμενο ὥστε ἡ κατανόηση τῆς περιπτώσεως ποὺ συζητῶ κάθε φορὰ νὰ εἶναι εὐκολώτερη. Οἱ στίχοι χωρίζονται μὲ πλάγια γραμμὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἰδῇ κανεὶς, ἂν τὸ συζητούμενο χάσμα εὐρίσκεται στὴν ἀρχὴ ἢ στὸ τέλος τοῦ στίχου στὸ χειρόγραφο. (Κατὰ παρέκκλιση ἀπὸ τὸν Leib χρησιμοποιοῦ τὶς ἀπλὲς ἀγκύλες γιὰ νὰ δηλώσω τὰ χάσματα).

26. 240,22/23: [Τήν] / τε βασιλικὴν καλύπτραν ἀπέθετο καὶ τὰς / ἐκεῖνας ἐθείρας μαχαίρ-
δίων τι λαβοῦσα ἐν χρῶι διέτεμε.

Θεοφάνους βιβλ. 5, κεφ. 23 ἔχομε π.χ. τὴν ἔκφραση τὰς οἰκείας τριῖδας ἐκτίλλουσα²⁷. Μιὰ ἄλλη, λιγώτερο πιθανὴ δυνατότητα διορθώσεως θὰ ἦταν ἴσως ἡ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν λέξεων: καὶ τὰς ἐθείρας ἐκείνας. Μιὰ τρίτη, ἡ περίπτωσις νὰ ἔχη ἐκπέσει ἓνας ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀντωνυμία, ὅπως εἶχα ὑποθέσει παλαιότερα, ὅταν ἐνόμιζα ὅτι διέκρινα στὸ χειρόγραφο μετὰ τὸ ἄρθρο τὰς, στὸ τέλος τοῦ στίχου, ἂν καὶ ὅχι μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ἓνα κ' πρέπει νὰ ὑπάρχῃ συνεπῶς στὴν περίπτωσις αὐτὴ ἀνάμεσα στὸ ἄρθρο τὰς καὶ τὴν ἀντωνυμία ἐκείνας ἓνα χάσμα πού δὲν εἶχε ἐπισημανθῇ ἔως τώρα. Εἶχα συμπληρώσει παλαιότερα τὰς κ[αλὰς] ἐκείνας ἐθείρας κτλ.²⁸. Στὶς φωτογραφίες ὅμως τοῦ χειρογράφου πού διαθέτω, δὲν διακρίνω σήμερα τὸ κ, ἓνας ἔλεγχος τοῦ χειρογράφου ἐπὶ τόπου εἶναι ἀναγκαῖος, δὲν κατέστη ὅμως ἔως τώρα δυνατός. Ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ μιὰ τέταρτη δυνατότητα διορθώσεως τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία εἶναι ἀπλῇ (συνίσταται στὴν ἀντικατάστασις ἐνὸς μόνον γράμματος), συγχρόνως ὅμως, ἀπὸ ἀπόψεως γραμματικῆς τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἡ πὺδ δύσκολη. Προσωπικὰ μὲ γοητεύει ἰδιαιτέρως καὶ θὰ εὐχόμεν νὰ διαπιστώσω κάποτε, ὅτι δὲν ὑπάρχει χάσμα στὸ χειρόγραφο. Θὰ μπορούσαμε νὰ διορθώσουμε: καὶ τὰς ἐκείνης ἐθείρας ... διέτεμε. Ἡ γενικὴ τῆς δεικτικῆς ἀντωνυμίας ἐκείνης ἀντὶ τῆς αὐτοπαθοῦς ἐαυτῆς. Ἡ σκέψις ἀνήκει στὸν κ. Ἰωάννη Βάσση (Ἀμβούργο). Ἐδίστασα νὰ τὴν ἀποδεχθῶ, ὥσπου βρῆκα παράλληλη ἔκφρασις στὴν ἴδια τὴν Ἄννα (60, 20/21): ἡ δὲ βασιλὶς καὶ μήτηρ ἐμὴ ... μὴ ὅτι γε πῆχυν ἢ βλέμμα δημοσιεύειν ἡγάπα ... ἀλλ' οὐδὲ φωνὴν ἐκείνης ἤθελεν εἰς ἀσυνήθεις, παραπέμπεσθαι ἀκοάς. Εἶναι σαφές ὅτι καὶ ἐδῶ ἡ γενικὴ ἐκείνης χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τῆς ἐαυτῆς²⁹.

Στὴ δεύτερη περίπτωσις πού ἐπίσης δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ εἰδικώτερα, πρόκειται γιὰ τὸ μεγάλο κεφάλαιο τῆς στίξεως στὰ χειρόγραφα μας. Δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε νὰ συζητηθῇ οὔτε καὶ ἀπλῶς νὰ τεθῇ ἐδῶ, πολὺ λιγώτερο νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ μονολιθικὴ ἄποψις, ὅτι πρέπει νὰ σεβόμαστε ἀπόλυτα τὴν στίξιν πού παρέχουν τὰ χειρόγραφα, ἢ ἡ ἀντίθετη, ὅτι ὁ φιλόλογος-ἐκδότης εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερος στὴ χρῆσι τῶν σημείων τῆς στίξεως. Δοθέντος ὅτι ἡ ὀρθὴ στίξις προϋποθέτει τὴν κατανόησι καὶ ἐρμηνεία τοῦ ἐκδιδομένου κειμένου, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα πού γίνεται ὀξύτερο, ὅταν συνδέεται μὲ ἐλλιπῆ παραδόση

27. Βλ. Theophanes Continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus, ex rec. Immanuelis Bekkeri, Bonnæ 1838, σελ. 247,12/13: καὶ ταῦτα εἰποῦσα καὶ μετ' ὁδομοῦ (καὶ) addiderim θρήνου τὰς οἰκείας τριῖδας ἐκτίλλουσα ἀνεχώρησεν.

28. Πρβλ. A. Kambylis, Textkritisches zum 15. Buch der Alexias der Anna Komnené, *Jahrb. d. Österr. Byzantinistik* 19, 1970, 131 κ.ἑξ.

29. Πρβλ. G. Buckler (ὅπως σημ. 14), σελ. 484, σημ. 2.

τοῦ κειμένου, μὲ χάσματα στὰ χειρόγραφα. Θὰ ἀναφέρω μόνον ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ 15ο βιβλίο τῆς Ἀλεξιάδος, τὸ ὁποῖο ὅμως εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχει στὸν καταρτισμὸ τοῦ κειμένου ἢ παραγνώριση τῆς στίξεως τοῦ Coislinianus.

Σελ. 239, 4-9³⁰: Στὸν στ. 6 ὁ Reifferscheid (στὴν ἔκδοση 1884) καὶ ὁ Leib θέτουν μετὰ τὸ ρῆμα *ἐψυχορράγει* τελεία. Ὁ Possinus στηριζόμενος ὅπως φαίνεται στὸν Barberinianus καὶ ἐν συνεχείᾳ ὁ Reifferscheid (στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης) δὲν παρέχουν ἐδῶ κανένα σημεῖο στίξεως, θέτουν ὅμως τελεία στὸν στ. 5 μετὰ τὸ ρῆμα *ἦν*. Ἡ συμπλήρωση στὸν στ. 4 ὀφείλεται στὸν Reifferscheid (1884), ἂν καὶ δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ Leib στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ὁ Possinus καὶ ὁ Reifferscheid στὴν ἔκδοση τῆς Βόννης δὲν κάνουν καμμιά προσπάθεια συμπληρώσεως. Ὁ Coislinianus δὲν στίζει μετὰ τὸ ρῆμα *ἦν*, ἔχει ὅμως κόμμα μετὰ τὸ ρῆμα *ἐψυχορράγει*, ποὺ δὲν τὸ πρόσεξαν οὔτε ὁ γραφέας τοῦ Vaticanus 1438, ἀπ' τὸν ὁποῖον προῆλθε ὁ Barberinianus 235 καὶ 236, οὔτε οἱ ἐκδότες, καὶ ποὺ σημαίνει ὅτι τὸ κείμενο ἀπὸ τὸν στ. 4 (ἐπ) ἕως τὸν στ. 9 (καρδίας) ἀποτελεῖ μία περίοδο μὲ λογικὴ ἐνότητα. Ἡ παραγνώριση τῆς στίξεως τοῦ χειρογράφου ὠδήγησε, ὅπως νομίζω, στὴν μὴ ὀρθὴ συμπλήρωση στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 4 (ἐπ[ι]), ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρὰ τῆς ὠδήγησε σὲ μία ἐσφαλμένη, ὅπως θὰ ἰδοῦμε, διατύπωση. Συμπληρώνω στὴν ἀρχὴ ἐπ[εῖ (αἰτιολογικὸ, μὲ εἰ) καὶ συνεχίζω ἐπ[εῖ δὲ ἐν ταῖς ἐ]σχάταις ἀναπνοαῖς ὁ βασιλεὺς ἦν καὶ ... ἐψυχορράγει, πρὸς τῇ κεφαλῇ κτλ. Ἡ ἔκφραση εἰμὶ ἐν τινι εἶναι ἡ μόνη ὀρθὴ διατύπωση καὶ σημαίνει: εὐρίσκομαι σὲ κάποια κατάστασις. Εἰμὶ ἐπὶ τινι δὲν ὑπάρχει, καθ' ὅσον γνωρίζω. Νομίζω, ὅτι τώρα τὸ κείμενο, ποὺ συνεχίζεται ὁμαλὰ ὡς τὸν στ. 9 καρδίας, εἶναι κατανοητό. Παράλληλῃ διατύπωση ἔχομε στὴν Ἀλεξιάδα συχνά, π.χ. 240, 12 κ.ἑξ., κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἀσκοληθοῦμε εὐθὺς ἀμέσως: Ἐπεὶ δὲ ... ἡφάμην καὶ ... ἔγνωκα ... καὶ ..., ἔγωγε ... αὖτος καὶ ἀπόφυκτος ἦν ... καὶ ἐθρήνον³¹.

30. 239,4-9: ἐπ[ὶ γὰρ ταῖς ἐ]σχάταις ἀναπνοαῖς ὁ βασιλεὺς ἦν καὶ τοῦ[το δὴ τὸ λε]/γόμενον ἐψυχορράγει. Πρὸς τῇ κεφαλῇ [αὐτοῦ ἐπὶ] / γῆς ἡ βασιλὶς ἔρριπτο ἔτι ἀμπεχομένη τ / καὶ τὰ κοκκοβαφῇ πέδιλα καὶ ἐπα..... / κατετιτρώσκετο καὶ οὐκ εἶχεν ὅπως [τὴν] / φλεγμονὴν τῆς καρδίας. Κατὰ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Reifferscheid 1878 ὁ Possinus ἐκδίδει στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου ἐπὶ (χωρὶς τόνο).

31. "Ὅτι ἡ στίξις τῶν χειρογράφων, στὴν περίπτωσή μας τοῦ Coislinianus 311, δὲν εἶναι τυχαία, δείχνει ἓνα ἄλλο παράδειγμα, σελ. 240, 25/26: Ἀλλάξασθαι δὲ καὶ/τὴν πορφύριδα βουλομένη μελαίνης ἐσ[θ]ῆτος προχείρως ἱμάτιον οὐχ εὐρίσκετο. Μετὰ τὴν γενικὴ ἐσ[θ]ῆτος ἔχει ὁ Coislinianus κόμμα, καὶ ἐδῶ τὸν ἀκολουθοῦν τὰ ἀπόγραφα καὶ ὁ Possinus. Ἀπὸ ἀπόψεως αὐστηρῶς γραμματικῆς δὲν εἶναι ἀναγκαῖο, συντελεῖ ἐν τούτοις στὸν καθορισμὸ τῶν συντακτικῶν σχέσεων (ἀλλάξασθαι

Μετά τὴν μικρὴ αὐτὴ παρέκβαση ἔρχομαι στὶς παραναγνώσεις ποὺ ὠδήγησαν σὲ ἐσφαλμένες συμπληρώσεις³².

1. Παρανάγνωση τόνων

Σελ. 240, 13³³ διαβάζω καὶ συμπληρώνω ὅχι *ἐγνωκα*, ἀλλὰ *ἐγνώ[κειν τ]ὰ τῆς δυνάμεως*. Ἡ ὀξεῖα βρίσκεται στὸ *ω*, χῶρος γιὰ τὴ συμπλήρωση *πάντα*, ποὺ εἶναι ἄλλωστε περιττό, δὲν ὑπάρχει³⁴.

Σελ. 237,5³⁵: καὶ [κατεστρέ]φето τὴν τοιαύτην ἀδημονίαν. Ὑποκείμενο εἶναι ὁ βασιλεὺς, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ διασκεδάσῃ τὴ θλίψη τῆς βασιλίσσας. Ἡ συμπλήρωση τοῦ ῥήματος εἶναι σωστή. Στὸ *καί*, ὅμως ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο σαφῶς, ὅχι *βαρεῖα*, ἀλλὰ ὀξεῖα, συνεπῶς πρέπει νὰ ἀκολουθοῦσε κάποιο ἐγκλιτικό. Συμπληρώνω μὲ τὸν ἐγκλιτικό τύπο οἱ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας οἱ (= αὐτῇ, δηλαδὴ τῇ βασιλίσσῃ): καὶ [οἱ κατεστρέ]φето κτλ.

Σελ. 238,31³⁶: Ἐρρίφθω τὰ πάντα εἰπ[ε ἀκολουθεῖ χάσμα] κωκυτοῦ. Ἄς προσέξουμε καὶ τὴν συμπλήρωση στὸ στίχο 32 ἕως σελ. 239,1 [καὶ/ἄρχωμεν τῆς θρηνηφδίας] (κάτι ἀνοίκειο, νομίζω, γιὰ μιὰ αὐτοκράτειρα καὶ ἀδιανόητο γιὰ μιὰ συγγραφέα τῆς μορφώσεως τῆς Ἀννας). Στὸ χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει περισπωμένη στὸ *εἰ*, συνεπῶς ἡ συμπλήρωση *εἰπ[ε δὲν εἶναι σωστή*³⁷. Προτείνω τὴ μετοχὴ θηλυκοῦ

... τὴν πορφυρίδα ... μελαίνης ἐσθῆτος) καὶ γι' αὐτὸ ἴσως πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν στὴν νέα κριτική ἔκδοση.

32. Τὸ πλήρες κείμενο ὅλων τῶν παραδειγμάτων ποὺ θὰ συζητήσω ἐν συνεχείᾳ εὐρίσκεται (μὲ τὰ συμπραζόμενα) στὶς ὑποσημειώσεις.

33. 240, 12 κ.έ. / Ἐπεὶ δὲ αὐτὴς ἡμέμην καὶ ὑπενιδόντα ἔγνω/[κα πάντα τ]ὰ τῆς δυνάμεως καὶ εἰς ἀσφυξίαν / [ἐληλυθέναι] τελεώτατα τὰ τῶν ἀρτηριῶν.

34. Ὁ τονισμὸς ἔγνω [] προέρχεται ἀπὸ τὸν Barberinianus, τὸ πρότυπό του, ὁ Vaticanus 1438 δὲν ἔχει οὔτε στὴν πρώτη οὔτε στὴν δεύτερη συλλαβὴ τόνο. Οἱ νεώτεροι ἐκδότες ἀκολούθησαν τὸν Possinus.

35. 237,5-7: (Ὁ δὲ βασιλεὺς ...) / ἐκίδητό τε τῆς βασιλίσσης καὶ [κατεστρέ]/φето τὴν τοιαύτην ἀδημονίαν μετ[ὰ μᾶς τῶν] / θυγατέρων.

36. 238,30-239,1: / Ἡ δὲ γε βασιλὶς· ὁ Ἐρρίφθω τὰ πάντα, εἰπ[ε] / κωκυτοῦ, καὶ διάδημα καὶ βασιλεῖ[α καὶ ἐξουσία καὶ] / κράτος ἅπαν καὶ θρόνο τε καὶ ἀρχαὶ [καὶ ἀρχωμεν τῆς] / θρηνηφδίας».

37. Γιὰ λόγους δικαιοσύνης πρέπει νὰ ἀναφέρω, ὅτι ὁ Possinus ἐκδίδει *εἰπ* (ἀκολουθεῖ βέβαια τὸν Barberinianus, ὁ ὁποῖος συμφωνεῖ μὲ τὸ πρότυπό του, τὸν Vaticanus 1438).

γένους καὶ συμπληρώνω τὸ χωρίο³⁸: Ἐρρίφθω τὰ πάντα εἰπ[οῦσα μετὰ μακροῦ] κωκυτοῦ κτλ. [ῥήχετο τῆς] θρηνωδίας³⁹.

2. Παρανάγνωση πνευμάτων

Σελ. 238,21⁴⁰: εἴ ποῦ γε [ἔχ]οι ... ἀνεγεγνεῖν. Στὸ χειρόγραφο διακρίνω σαφῶς δασεῖα πάνω ἀπὸ τὸ οἰ, πρόκειται ἐπομένως γιὰ τὸν ἐγκλιτικὸ τύπο τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας οἷ (= αὐτῶ, δηλ. τῶ βασιλεῖ), συνεπῶς ἡ συμπλήρωση δὲν εἶναι ὀρθή. Διακρίνω ἐπίσης τὴν ἀπόστροφο πάνω καὶ δεξιότερα ἀπὸ τὸ γ τοῦ βεβαιωτικοῦ μορίου. Συμπληρώνω μὲ τὴν εὐκτική τοῦ ρήματος ἔξεστι: εἴ ποῦ γ' [ἔξεῖν] οἱ ... ἀνεγεγνεῖν⁴¹.

Σελ. 240,25⁴²: μέλανα [σάνδαλα] / ἔδεῖτο τὰ προστυχόντα, ὑποκείμενο εἶναι ἡ βασιλὶς. Τὸ χάσμα βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ στίχου, τὸ ρῆμα στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου. Στὸ ἔδεῖτο δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο ἡ ψιλή, πρόκειται συνεπῶς γιὰ σύνθετο ρῆμα καὶ συμπληρώνω [ὑπ]/εδεῖτο. Εἶναι τὸ ἀρμόδιο ρῆμα στὴν περίπτωσιν αὐτή. Ἐπίσης θεωρῶ τὴν συμπλήρωση τοῦ χάσματος μὲ τὸ οὐσιαστικὸ σάνδαλα ποῦ εἶναι ἐπανάληψη τῆς συμπληρώσεως πέδιλα στὸν προηγούμενο στίχο (πρόκειται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γιὰ προτάσεις τοῦ Reifferscheid 1884) ὅχι μόνον περιττή, ἀλλὰ καὶ ἀδέξια. Κατὰ τὴν γνώμη μου πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη τῆς συμπληρώσεως σάνδαλα, ὅσο καὶ ἡ γραφὴ ὑπεδεῖτο ἐνισχύονται ἀπὸ ἓνα παράλληλο χωρίο τῆς Ἀλεξιάδος I 115,13-15 (11/12): Ἐπεὶ δὲ ὁ τῆς βασιλίδος Μαρίας νιὸς Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος (...) τὰ ἐρυθρὰ μὲν ἐκὼν ἀπεδύσατο πέδιλα, τὰ δὲ κοινὰ

38. Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο τοῦ τονισμοῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ἀπορρίψουμε τὴν συμπλήρωση τοῦ Reifferscheid 1884 (μόνον στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ μὲ ἐρωτηματικὸ) σύν[ειμι ... στὴν σελ. 241, 14, ὅπου τὸ σωζόμενο συν δὲν φέρει τόνο στὸν Coislinianus (οὔτε στὰ ἀπόγραφα καὶ συνεπῶς οὔτε καὶ στὸν Possinus). Στὴν σελ. 241,26 τὰ ἀπόγραφα παραδίδουν ἀμφοτος ποῦ ἐκδίδει καὶ ὁ Possinus καὶ παραλαμβάνουν οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες. Ἡ πρώτη συλλαβὴ δὲν φέρει ὅμως τόνο καὶ ἐπεὶ καὶ τὸ φωνῆεν τῆς δεύτης συλλαβῆς (στὸ τέλος στίχου) εἶναι ἓνα καθαρὸ α, ὅχι ω, πρόκειται περὶ τῆς λέξεως παμφαῖς (πρβλ. καὶ Α. Kambylis, Textkritisches [ὅπως σημ. 28], σελ. 131 κ.ἑξ.).

39. Ἡ διατύπωση εἶναι ὅμοια μὲ ἐκείνη ποῦ εἶδαμε στὴν Συνέχεια τοῦ Θεοφάνους, βλ. παραπάνω σημ. 27.

40. 238,19-22: / καὶ μετεστήσαμεν τὸν αὐτοκράτορα κλινοπετῇ [εἷς τι] / μέρος ἕτερον τοῦ πεντορόφου οἰκήματος, εἴ ποῦ γε [ἔχ]οι ἐλευθεριώτερον ἀναπνεύσαντα ἀέρα τῆς λειποθυμίας ἀνεγχεῖν.

41. Ὁ Possinus ἐκδίδει ... οἱ (πρβλ. παραπάνω, σημ. 37).

42. 240,24-25: καὶ τὰ νοκκοβαφῇ [πέδιλα] / τῶν ποδῶν ἀπορουραμένη μέλανα [σάνδαλα] / ἔδεῖτο τὰ προστυχόντα.

και μέλανα ύπεδήσατο. Ἴσως τὸ χωρίο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει στὴν περαιτέρω συμπλήρωση τοῦ χάσματος: μέλανα [και κοινα ὑπ]εδεῖτο τὰ προστυχόντα.

3. Παρανάγνωση ἢ μὴ ἀνάγνωση γραμμάτων

Σελ. 235,27 και 29⁴³ ἔχομε στίς ἐκδόσεις [σκοπ]εῖν και [χάσμα]ναντα ἀντιστοίχως. Στὴν πρώτη περίπτωσι διαβάζω στὸ χειρόγραφο ὅχι εἶν, ἀλλὰ χεῖν και συμπληρώνω [προσ]χεῖν (ἢ [προσ]χεῖν) (προσέχω), στὴ δεύτερη διαβάζω ο ἀντὶ τοῦ πρώτου α και συμπληρώνω [τὸν κάμ]νοντα (= τὸν ἀσθενῆ, τὸν ἄρρωστο)⁴⁴. Πρόκειται περὶ γνωστοῦ Ἱπποκρατικοῦ ὅρου⁴⁵, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται και ἀπὸ τὴν Ἀννα τὴν ἴδια πολὺ συχνά⁴⁶.

Σελ. 237,26⁴⁷: τὸν [παντ' εἰδότα] θεόν. Πρὶν ἀπὸ τὴν αἰτιατικὴ θεὸν διακρίνω ἓνα ν, ποὺ ἀνήκει στὸ τέλος τῆς προηγούμενης λέξεως. Ἡ συμπλήρωση τῶν ἐκδόσεων (ποὺ εἶναι μᾶλλον λύσι ἀμυχανίας) πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ. Προτείνω νὰ γράψουμε: τὸν [τῶν πάντων]ν θεόν, ποὺ ταιριάζει πολὺ περισσότερο στὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται.

Σελ. 238,12/13⁴⁸: Ἀλλὰ και [πάλιν ἔχων] ἐκεῖνος ἀνενέγκαι. Ἀντὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου διαβάζω στὸ χειρόγραφο σαφῶς τὴ μετοχὴ ἀνενέγκας⁴⁹. Θὰ τὴν κρατήσουμε

43. 235,27-29: Οὐκ ἦν πρὸς ὁπότερον / [σκοπ]εῖν οὔτε τοὺς Ἀσκληπιάδας οὔθ' ἡμᾶς τοὺς / [περὶ] τὸν αὐτοκράτορα διαπονουμένους οὔτε / ναντα, ἀλλὰ πάντα ἑώρα πρὸς ὄλεθρον.

44. Ἡ παρανάγνωση ναντα ὀφείλεται στὰ ἀπόγραφα, ἀπὸ τὸν Barberinianus πέρασε στὸν Possinus, τὸν ὁποῖον ἀκολούθησαν οἱ νεώτερες ἐκδόσεις.

45. Πρβλ. Kühn/Fleischer, Index Hippocraticus, Göttingen 1991, σελ. 415 (στὸ λ. κάμνω). Εἰς τὸ ἐξῆς: Ind. Hipp.

46. Π.χ. 231,14: πρὸς ὑγείαν ὁ κάμων ἐπανήει (ἐννοεῖται ὁ Ἀλέξιος).

47. 237,23-27: Ἐγὼ δὲ παντοία ἦν και ὅ/[μυ]νι τοῖς τε παροῦσι φίλοις και τοῖς ὕστερον ἐν / [τε]υξομένοις ἀνθρώποις τῷ συγγράμματι τούτῳ τὸν / [πάντ' εἰδότα] Θεόν, ὡς οὐδὲν ἄμεινον εἶχον τῶν μεμνη/[νότων, ἀλλ'] ὅλη τοῦ πάθους ἐγγεγόνειν.

48. 238,12-14: Ἀλλὰ και [πάλιν ἔχων] / ἐκεῖνος ἀνενέγκαι τῆς δευτέρας λειποθυμίας ὕ[δα-τος] / αὐτῷ ἐπιρρανθέντος ψυχροῦ.

49. Πρβλ. και Ἑλλην. Πατρολογία Migne τόμ. 131, 1864, στ. 1203/4: «variae lectiones ex cod. Coislin», σημ. 63. Ἐδῶ ἀνακοινώσεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου (στ. 13/14: ἐκεῖνος — λειποθυμίας ...) ποὺ λείπει ἀπὸ τὴν ἔκδοσι Possinus (και φυσικὰ ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα), στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνεται και ἡ μετοχὴ ἀνενέγκας. Οἱ μεταγενέστερες κριτικὲς ἐκδόσεις τῆς Ἀλεξιάδος δὲν τὸ πρόσεξαν. Ἡ ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ ἀπαρεμφάτου ἀνενέγκαι δὲν ἀνήκει συνεπῶς οὔτε στὰ ἀπόγραφα οὔτε στὸν Possinus. Ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἔκδοσι τῆς Βόννης και ὀφείλεται στὸν Bernhard de Montfaucon, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνακοινώσει γραφῆς τοῦ Coislinianus στὸν Bibliothecae Coislinianae Catalogus σελ. 521 κ.ἐξ., τὶς ὁποῖες ἐχρησιμοποίησαν οἱ Schopen και

καὶ θὰ ἀπομακρύνουμε τὸ ἔχων ἀπὸ τὴ συμπλήρωση, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὸν Reifferscheid 1884.

4. Παρανάγνωση ἢ μὴ ἀνάγνωση συνόλων γραμμάτων καὶ ὁλοκλήρων λέξεων

Σελ. 237, 27/28⁵⁰: Ἐνταῦθα / [γοῦν] καὶ φιλοσοφίας καὶ λόγου καταφρονήσασα (ὑποκείμενο εἶναι ἡ ἴδια ἢ Ἄννα). Τὸ πρῶτο καὶ δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο, στὴν οἰκεία θέση διαβάζω ρας καὶ συμπληρώνω [ἐκατέ]ρας φιλοσοφίας, καὶ αὐτὸ σημαίνει, βέβαια, «τῆς τε θύραθεν καὶ τῆς ἡμετέρας». Ἡ ἔκφραση δείχνει τὸν βαθμὸ ἐσχάτης ἀπελπισίας, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει ἡ Ἄννα.

Σελ. 238, 7/8⁵¹: ἔκφρονος ἔμαν[τῆς γενομένης]. Στὸ χειρόγραφο ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ ἐμεμήνειν διακρίνω τὰ γράμματα υἱας καὶ συμπληρώνω: ἔμαν[τῆς γερον]υἱας. Μεταξὺ μετοχῆς καὶ ρήματος δὲν ὑπάρχει χάσμα.

Σελ. 239, 10⁵²: τῶν δὲ [Ἀσκληπιαδῶν τινες]. Ἡ συμπλήρωση ὀφείλεται στὸν Reifferscheid 1884 πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ. Ἄν καὶ μὲ δυσκολία, ἐν τούτοις χωρὶς καμμιὰ ἀμφιβολία διαβάζω στὸ χειρόγραφο: τῶν δὲ ἱατρῶν (τὸ ω δὲν διακρίνεται καλᾶ) οἱ π (συμπληρώνω: παιδες). Ἡ Ἄννα χρησιμοποιεῖ καὶ ἄλλοῦ τὴν γνωστὴ περίφραση: σελ. 164, 3/4 κατὰ τοὺς παῖδας τῶν ἱατρῶν.

Σελ. 240, 13/14⁵³: εἰς ἀσφυξίαν [ἐληλυθέναι] τελεώτατα τὰ τῶν ἀρτηριῶν. Χωρὶς νὰ θίξω ἄλλα προβλήματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀτυχή ἀνάγνωση καὶ συμπλήρωση⁵⁴, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ, ἀναφέρω μόνον ὅτι ἀντὶ τελεώτατα διαβάζω εὐκρινῶς ελεῦτα καὶ συμπληρώνω εἰς ἀσφυξίαν [ἀπετ]ελεῦτα. Ἀποτελεντᾶν ἔς τι

Reifferscheid (βλ. Ἐκδοσὴ Βόννης I σελ. IX καὶ Reifferscheid 1884, I σελ. VIII). Πρβλ. καὶ A. Kambylis, Textkritisches (ὅπως σημ. 28), σελ. 127.

50. 237, 23-29: Ἐγὼ δὲ / ... / (26) οὐδὲν ἄμεινον εἶχον τῶν μεμνη/[νότων, ἀλλ'] ὅλη τοῦ πάθους ἐγγεγόνειν. Ἐνταῦθα / [γοῦν] καὶ φιλοσοφίας καὶ λόγου καταφρονήσασα, / [νῦν μὲν] ἐπονούμην περὶ τὸν πατέρα.

51. 238, 7-9: Καὶ τότε δὴ ἡσθόμην ἔκφρονος ἔμαν/[τῆς γενομένης] ἐμεμήνειν γὰρ καὶ οὐκ εἶχον ὅ τι / [καὶ γένω]μαι.

52. 239, 9/10: ... τῶν δὲ [Ἀσκληπιαδῶν τινες] / ὑποστρέφαντες πάλιν.

53. 240, 12-14: βλ. τὸ κείμενο στὴν σημ. 33.

54. Ἡ ἀνάγνωση τελεώτατα (sic) προέρχεται τελικῶς ἀπὸ τὸν Barberinianus καὶ προέκυψε ἀπὸ διττογραφία τοῦ τα (τὸ πρῶτο εὐρίσκεται στὸ τέλος στίχου, τὸ δεύτερο στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου. Τὸ κράτησε ὁ Possinus καὶ οἱ μεταγενέστερες ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες διώρθωσαν μόνον τὴν ὀρθογραφία. Ἡ συμπλήρωση ὀφείλεται στὸν Reifferscheid 1884. Ἄς σημειωθῇ, ὅτι ὁ Vaticanus 1438, τὸ πρότυπο τοῦ Barberinianus, παραδίδει τελεότα, εἶναι συνεπῶς πιὸ κοντὰ στὸν Coislinianus.

εἶναι γνωστή ἱπποκρατική ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ περιπτώσεις ἀσθενειῶν, γιὰ νὰ δηλωθῇ, ὅτι κάτι ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ὀρισμένη ἀσθένεια, π.χ.: Προρρ. I τ. 5, 540, 4 Littre: (τὰ ἐπιρριγοῦντα...) ἐς σπασμοὺς ἀποτελευτᾷ κυματώδεις. Κωακ. Προγν. τ. 5, 588, 6 Littre: φόβος καὶ ἀθυμία ἄλογος ἐς σπασμὸν ἀποτελευτᾷ. Στὸ χάσμα δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ περισσότερο κείμενο.

5. Συμπλήρωση χασμάτων μετὰ τὴν βοήθεια τῆς Ἀλεξιάδος

Εἶναι γνωστή ἡ φράση τῶν Ἀλεξανδρινῶν Ὁμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν, ἡ ὁποία ἰσχύει καὶ γενικῶς, συνεπῶς καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἀλεξιάδος: Ἄννα ἐξ Ἄννης σαφηνίζειν. Θὰ συζητήσω μόνον δύο παραδείγματα, τὸ ἓνα ἀπλὸ καὶ σύντομο τὸ δεύτερο πολυπλοκότερο.

Σελ. 237, 29⁵⁵: [νῦν μὲν] ἐπονούμην περὶ τὸν πατέρα ... Ὅλες οἱ ἐκδόσεις ἔχουν τὸ ἀπλὸ ρῆμα ἐπονούμην, στὸ χειρόγραφο ὅμως δὲν ὑπάρχει ἡ ψιλὴ, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε σύνθετο ρῆμα, τοῦ ὁποίου τὸ πρῶτο συνθετικό, μία πρόθεση, βρισκόταν στὸ σημερινὸ χάσμα, τὸ ὁποῖο ὁ Reifferscheid 1884 συμπλήρωσε μόνον μετὰ τὸ νῦν μὲν ποὺ εἶναι ἀπολύτως ὀρθὸ λόγω τοῦ ἀκολουθοῦντος στὸν στ. 32 νῦν δὲ (περὶ τὴν μητέρα κτλ.). Εἰκάζω τὸ ρῆμα διεπονούμην. Ἡ Ἄννα χρησιμοποιεῖ παρόμοια ἔκφραση στὴν σελ. 234, 4: διαπονουμένη (scil. ἡ βασιλὶς) περὶ τὴν αὐτοῦ (scil. τοῦ βασιλέως) θεραπείαν καὶ σελ. 188, 13: τῶν περὶ τὸν αὐτοκράτορα διαπονουμένων. Πρβλ. καὶ σελ. 235, 28: οὐθ' ἡμᾶς τοὺς [περὶ] τὸν αὐτοκράτορα διαπονουμένους, ὅπου ἀντιθέτως ἡ συμπλήρωση περὶ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ προηγούμενα παραδείγματα.

Μιὰ ἰδιαιτέρως δύσκολη περίπτωση ἀποτελεῖ τὸ κείμενο στὴ σελ. 241, 7-13⁵⁶ καὶ συγκεκριμένα ὁ στ. 9/10: καὶ / ἐπαφῶμαι τῷ ὀφθαλμῷ μήποτε ἄρα ὄναρ ἐστί. Ἡ λέξη ἄρα καὶ τὸ ὄ τοῦ ὄναρ ποὺ ἐξέδωσε ὁ Possinus δὲν ὑπάρχουν στὸν Coislirianus. Στὸ σημεῖο αὐτό, δηλαδὴ μετὰ τὸ μήποτε (οὐσιαστικά, διακρίνεται μόνον τὸ μήποτ), λείπει ἓνα κομμάτι τῆς περγαμηνῆς, συνεπῶς ἔχομε στὸ κείμενο τοῦ Coislirianus χάσμα μετὰ τῆς λέξεως μήποτ[ε] καὶ τοῦ [ὄ]ναρ ποὺ ἡ δεύτερη συλλαβὴ τοῦ βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου στίχου. Τὸ χάσμα αὐτὸ τὸ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Reifferscheid στὴν ἔκδοσή τῆς Βόννης, ὅπου διαβάζομε στὸ κείμενο: μήποτε ...

55. Βλ. τὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται στὴν σημ. 50.

56. 241, 7-13: Ἐγὼ μὲν οὖν [καὶ νῦν ἂ] [πιστῶ ἐμαντῇ, εἴπερ ζῶ τε καὶ γράφω καὶ μνη/μονεύω θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ / ἐπαφῶμαι τῷ ὀφθαλμῷ, μήποτε ἄρα ὄ/ναρ ἐστί τὰ νῦν ὄφ' ἡμῶν ὑπαγορευόμενα, ἦ] / δέ γε καὶ μὴ ὄναρ ἐστὶν ἀλλ' ἔκστασις τε / καὶ παρακοπή καὶ πάθος περὶ ἐμὲ θαν[μάσιον] / καὶ ἀλλόκοτον. Πῶς γὰρ ἀπορρυνέντος ἐ[κείνου] κτλ.

ναρ κτλ. Στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει, ότι ο Possinus εκδίδει: *μήποτε ἄρα ὄναρ*, καὶ προσθέτει, ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση παραλείπει συγχρόνως τὸ κείμενο στ. 10 *ἐστὶ τὰ νῦν* — 11 *ὄναρ*. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ Possinus παρέχει τὸ κείμενο: *μήποτε ἄρα ὄναρ ἐστὶν* (ὄχι ἐστὶ), ἀλλ' *ἔκστασις* κτλ.⁵⁷, νομίζω ὅτι θὰ ἤμαστε πλησιέστερα στὴν ἀλήθεια, ἂν ὑποστηρίζαμε, ὅτι παραλείπει τὸ κείμενο στ. 10 [*ὄ*]ναρ *ἐστὶ τὰ νῦν* — 11 καὶ *μή*. Τὸ *ὄναρ ἐστὶν* τοῦ Possinus εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ στ. 11, ἔχομε συνεπῶς *saut du même au même*. Ἀργότερα, στίς ἐκδόσεις Reifferscheid 1884 καὶ Leib ἔχομε ξαφνικὰ τὴν γραφὴν *ἄρα ὄναρ ἐστὶ* στὸ κείμενο, χωρὶς καμμιά σχετικὴν ἔνδειξη στὸ κριτικὸν υπόμνημα, οὔτε ὅτι τὸ *ἄρα ὃ* δὲν ὑπάρχει σήμερα στὸν Coislinianus, οὔτε τοῦλάχιστον ἀπὸ ποῦ ἢ ἀπὸ ποιὸν προέρχεται τὸ *ἄρα*. Τὴν ἴδια περιπέτεια εἶχε στὴν περικοχὴ τῶν στίχων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν π.χ. τὸ κείμενο στ. 8/9 *γράφω καὶ μνημονεύω*, ποὺ ἐκδίδει ὁ Possinus, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐν τούτοις στὸν Coislinianus σώζεται σήμερα μόνον τὸ γ τοῦ *γράφω* στὸ τέλος τοῦ στίχου καὶ *μονεύω* τοῦ *μνημονεύω* στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου. Ἐπίσης στὸν στ. 9 ἡ κατάληξη τῆς γενικῆς αὐτοκράτορος καὶ ὁ σύνδεσμος καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ρῆμα *ἐπαφῶμαι*.

Δὲν ἀποκλείεται τὸ *ἄρα* νὰ ἀποτελῇ γνήσια παράδοση, τὸ κείμενο εἶναι ἄλλωστε στὴ μορφή ποὺ τὸ ἔχομε στίς ἐκδόσεις μας (ἐκτὸς τῆς πρώτης, τοῦ Possinus) κατανηγτό. Παρόμοια διατύπωση ἔχομε καὶ στὴν Ἀλεξιάδα I 16, 22 κ.ἐξ.: καὶ θαμὰ μὲν ταῖς ὄψεσι τὰς χεῖρας ἐπέβαλε (an ἐπέβαλλε *scribendum*?), *μή* που καὶ ὄναρ ἐστὶ τὸ θεώμενον ἢ τις μαγικὴ τερατεία ἢ ἄλλο τι τοιοῦτον ἄρτι πρῶτως καινοτομούμενον. Τὸ χάσμα ὅμως ποὺ ὑπάρχει στὸν Coislinianus στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι μεγαλύτερο, ἂν ληθθῇ ὑπ' ὅψιν, ὅτι ἕως τὸ *μήποτε* ὁ στίχος ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ *ἐπαφῶμαι* περιλαμβάνει 23 γράμματα, στὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ προστεθοῦν τὰ 3 γράμματα τοῦ *ἄρα* (τὸ *ὄναρ* στὸν Possinus εἶναι αὐτὸ τοῦ στ. 11, συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ συνυπολογισθῇ ἐδῶ τὸ ὄ), δηλ. ἔχομε σύνολο 26 γραμμάτων σὲ μιὰ σελίδα, στὴν ὁποία ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων σὲ κάθε στίχο κυμαίνεται ἀπὸ 30 ἕως 35, ἴσως καὶ 37 γράμματα. Ἐπίσης δὲν θὰ ἀρκοῦσε νὰ προσθέσουμε ἓνα καὶ (κατὰ μίμηση τοῦ χωρίου I 16, 22 κ.ἐξ.) μετὰ τὸ *ἄρα*. Ἐξ ἄλλου τὸ χάσμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει μεγαλύτερη ἔκταση, ἀκόμα καὶ ἂν δεχθοῦμε, ὅτι τὸ *ἄρα* ποὺ δὲν ὑπάρχει σήμερα στὸν Coislinianus δὲν εἶναι προτὶν τῆς φαντασίας τοῦ γραφέως τοῦ Vaticanus 1438, ὁ ὁποῖος ὡς πρῶτος τὸ παραδίδει καὶ ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἀπόγραφο τοῦ Coislinianus καὶ πρότυπο τοῦ Barberinianus 235 καὶ 236, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου ἐγινε ἡ ἔκδοση

57. Τὸ ἴδιο κείμενο, καὶ αὐτὸ εἶναι σημαντικόν, παρέχουν τὰ ἀπόγραφα τοῦ Coislinianus (βλ. παραπάνω σημ. 15). Στὴν ἀνατύπωση τῆς ἐκδόσεως Possinus τῆς Ἀλεξιάδος στὴν Ἑλληνικὴ Πατρολογία τοῦ Migne τ. 131, στ. 1207/8, σημ. 69 παρατίθεται τὸ κείμενο, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὸν Coislinianus.

Possinus⁵⁸. Στὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται, ἡ Ἄννα δὲν πιστεύει στὸν ἑαυτὴ της καὶ ἀμφιβάλλει ἂν ζῇ καὶ γράφει καὶ ἀφηγγῇ τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ καταλήγει στὴν ἔκφραση ἐπαφῶμαι τῷ ὀφθαλμῷ μήποτε κτλ. Εἶναι λογικό, νομίζω, νὰ δεχθοῦμε, ὅτι μὲ τὰ λόγια αὐτὰ θέλει νὰ πῇ, ὅτι προσπαθεῖ νὰ διαπιστώσῃ ἂν εἶναι πραγματικότητα αὐτὰ ποὺ προηγουμένως ἀνέφερε. Ἄν ἡ σκέψη αὐτὴ εἶναι σωστή, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποτολμήσουμε τὴν συμπλήρωση:

ἐπαφῶμαι τῷ ὀφθαλμῷ μήποτε ἄρα [οὐχ' ὕπαρ, ἀλλ' ὃ]/ναρ ἐστὶ τὰ ὕφ' ἡμῶν νῦν ὑπαγορευ[όμενα ἤ]/δέ γε καὶ μὴ ὄναρ ἐστὶν ἀλλ' ἔκστασις [τις]⁵⁹ καὶ παρακοπή κτλ.

(Σὲ κάπως πιὸ ἐλεύθερη ἀπόδοση: βάζω τὰ χέρια στὰ μάτια μου, πιάνω τὰ μάτια μου, γιὰ νὰ ἰδῶ μήπως ἴσως ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι πραγματικότητα ἀλλὰ ὄνειρο ἢ καὶ ὅχι ὄνειρο, ἀλλὰ κάποια ἔκστασις καὶ παρακοπή κτλ.).

Ἔχομε συνεπῶς τρεῖς βαθμίδες στὶς ἐντυπώσεις καὶ τὴν ψυχικὴ κατάσταση τῆς Ἄννας: ὕπαρ (ἢ μᾶλλον: οὐχ' ὕπαρ), ὄναρ, ἔκστασις τις καὶ παρακοπή κτλ.

Μὲ τὴν συμπλήρωση ποὺ προτείνω ἔχομε στὸν συζητούμενο στίχο στὸ χειρόγραφο ἐν συνόλῳ 37 γράμματα ποὺ μπορούν νὰ περιορισθοῦν στὰ 35 ἢ καὶ στὰ 34, ἂν δεχθοῦμε π.χ. δύο φορὲς ἔκθλιψη καὶ ὅτι τὸ οὐ τῆς ἀρνήσεως ἦταν μὲ τὸ σύμπλεγμα χ γραμμένο: μήποτ' ἄρ' χ χ . Οὐτε ὅμως τὸ ἓνα, οὔτε τὸ ἄλλο εἶναι ἀναγκαῖο, βρισκόμαστε στὰ πλαίσια ποὺ ὀριοθετήσαμε λίγο πιὸ πρὶν. Οἱ δύο στίχοι ποὺ ἀκολουθοῦν 10/11 (ναρ-ἦ) καὶ 11/12 (δέ-τις) ἀποτελοῦνται ἀπὸ 32 γράμματα, οἱ δύο ἐπόμενοι 12 (καὶ παρακοπή — θαν[μάσιον]⁶⁰) καὶ 12/13 (καὶ ἀλλόκοτον — ἐ[κείνου]) ἀπὸ 35 καὶ 36 ἀντιστοίχως.

Ἡ προτεινόμενη ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ παρὰ-λληλο, ὅπως νομίζω, χωρίο, σελ. 229,1 κ.ἐξ., ὅπου ἡ Ἄννα γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸν θαυμασμό καὶ τὴν ἐκπληξὴ τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξίου γράφει:

Καὶ οἶμαι ὁ τότε παρὼν ἦ καὶ συνὼν ἐκείνω (ἐννοεῖται τῷ Ἀλεξίῳ) θαυμάζει μέχρι τοῦ νῦν καὶ οὐχ' ὕπαρ τὰ τότε γεγενημένα θεάσασθαι δοκεῖ, ἀλλ' ὄνειρός τις αὐτῷ καὶ φαντασία φαίνεται.

Ἔχομε ἐδῶ τὰ τρία στοιχεῖα ὕπαρ (ἢ μᾶλλον: οὐχ' ὕπαρ⁶¹), ὄνειρο, φαντασία, ποὺ

58. Πρβλ. καὶ σημ. 15.

59. Στὶς ἐκδόσεις καὶ στὰ ἀπόγραφα παραδίδεται τε, τὸ ὅποιο δὲν ὑπάρχει πλέον στὸν Coislitanus. Συμπληρώνω τις σύμφωνα μὲ τὸ χωρίο 229,1 κ.ἐξ. ἀλλ' ὄνειρός τις ... καὶ φαντασία (βλ. κατωτέρω). Γιὰ τὴν γραφὴν οὐχ' (μὲ ἀπόστροφο) βλ. σημ. 61.

60. Ἡ συμπλήρωση εἶναι τοῦ Reifferscheid 1884. Προτιμῶ τὴν συμπλήρωση θαν[μαστών].

61. Ὅτι ἡ ἔκφρασις ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἐπιρρηματικῶς δὲν ἔχει βαρύνουσα σημασία. Ὁρθῶς καὶ ὁ Reifferscheid στὴν λατινικὴ μετάφρασί του καὶ ὁ Leib στὴν γαλλικὴ τὴν ἀπέδωσαν μὲ οὐσιαστικό. Τὸ οὐχ' κατ' ἀπόκλιση ἀπὸ τις ἐκδόσεις, τὸ παραδίδει ὅμως ἐδῶ τὸ χφ. καὶ τὸ χρησι-

ἀντιστοιχοῦν στὰ τρία τοῦ κειμένου πού μᾶς ἀπασχόλησε. Κάποια σημασία ἴσως ἔχει καί τὸ γεγονός, ὅτι στὸ κείμενο τὰ δύο χωρία δὲν ἀπέχουν πολὺ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο⁶².

μποιοῖ ἡ Ἄννα πάντοτε, γι' αὐτὸ καί τὸ προτίμησα στὶς συμπληρώσεις μου 241, 10 (βλ. παραπάνω) καί 242,17 (βλ. σελ. 26). Γιά τὸ πρόβλημα γενικῶς βλ. A. Kambylis, Eustathios von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar ..., Göttingen 1991, S. 124*.

62. Ἡ ἐξέταση τοῦ ἀνωτέρω χωρίου ἔλαβε ἀσυνήθως μεγάλη ἔκταση, διότι ἔχει λόγῳ τοῦ παραδιδόμενου μόνον ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα ἄρα παραδειγματικὸ χαρακτήρα. Ἄν τὸ ἄρα (ἀρα Vaticanus) τῶν ἀπογράφων ὑπῆρχε πραγματικὰ στὸν Coislinianus τὴν ἐποχὴ πού ἀντεγράφη ἀπὸ αὐτὸν τὸ πρῶτο ἀπόγραφο, ὁ Vaticanus, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ μὲ βεβαιότητα. Καί σὲ μιὰ ἄλλη ὅμως περίπτωσι (σελ. 242,11) πού συζητεῖται κατωτέρω παραδίδουν τὰ ἀπόγραφα φύσιν, πού ἐπίσης δὲν ὑπάρχει σήμερα στὸν Coislinianus, ἀλλὰ εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴν ἀποκατάστασι τοῦ κειμένου. Ὅτι ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν ἔκφρασι (σελ. 241,8) γράφω καὶ μνημονεύω, γιὰ τὴν γνησιότητα τῆς ὑποίας δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ κανεὶς ἀμφιβολίες, μόνον τὸ γ στὴν ἀρχὴ καί τὸ μονεύω στὸ τέλος σώζονται σήμερα στὸν Coislinianus, εἶδαμε μόλις παραπάνω. Οἱ περιπτώσεις αὐτές, στὶς ὁποῖες μποροῦν νὰ προστεθοῦν καί ἄλλες, μᾶς ὁδηγοῦν στὴν σκέψι, μήπως πράγματι ἦταν δυνατὸν νὰ διαβάσῃ κανεὶς τὸν 16ο αἰῶνα περισσότερο κείμενο ἀπὸ ὅ,τι σήμερα στὸν Coislinianus, μήπως ἔχομε συνεπῶς τὴν περίπτωσι προοδευτικῆς χειροτερεύσεως τῆς καταστάσεώς του, πρῶγμα πού δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανο. Αὐτὸ σημαίνει ὅμως, ὅτι τουλάχιστον γιὰ τὶς τελευταῖες σελίδες τῆς Ἀλεξιάδος θὰ ἀποκοτοῦσαν τὰ ἀπόγραφα κάποια σχετικὴ ἀξία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὑπάρχουν περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ δεχθοῦμε συμπλήρωσι τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ Vaticanus 1438 in scribendo, π.χ. σελ. 241,6/7: αὐτοῖς ... / σαντα, ὅπου ἔχομε στὰ ἀπόγραφα: αὐτοῖς ... παύσαντα (ἔτσι καί ὁ Possinus). Στὸν Coislinianus διαβάζομε σήμερα μόνον τὸ α τοῦ αὐτοῖς στὸ τέλος στίχου ἀκολουθοῦμενο ἀπὸ μεγάλο χάσμα πού ὀφείλεται στὸ ὅτι λείπει ἓνα κομμάτι τῆς περγαμηνῆς καί στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου μόνον σαντα. Τὸ ἐρώτημα πού γεννᾶται εἶναι, πῶς θὰ μπορούσε ὁ γραφέας τοῦ Vaticanus νὰ διαβάσῃ στὸν Coislinianus στὸ τέλος στίχου αὐτοῖς καί μετὰ ἀπὸ χάσμα τὴν συλλαβὴ παν τοῦ παύσαντα. Περὶ συμπληρώσεων in scribendo πρόκειται χωρὶς ἀμφιβολία σὲ δύο ἄλλες περιπτώσεις, σελ. 240,9: σεβαστοκράτορος, καί στ. 10 Ἀλεξίαν. Στὴν πρώτη περίπτωσι διαβάζομε σήμερα στὸν Coislinianus μόνον: ἀτορος, πού εἶχε, ὅπως φαίνεται, μπροστά του καί ὁ γραφέας τοῦ ἀρχικοῦ ἀπογράφου, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν πρόσεξε, ὅτι ἐδῶ γίνεται λόγος περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Κομνηνοῦ, καί συμπλήρωσε ἐσφαλμένα σεβαστοκράτορος πού ἐκδίδει καί ὁ Possinus. Στὴν δευτέρῃ περίπτωσι πρέπει ἐπίσης νὰ διάβασε αὐτὸ πού ὑπάρχει σήμερα στὸν Coislinianus, δηλ.: ἐξιάν, δὲν πρόσεξε τὸν τονισμὸ καί συμπλήρωσε, πάλι in scribendo, Ἀλεξίαν πού δὲν ἔχει ἀπολύτως κανένα νόημα. Ἡ ὀρθὴ συμπλήρωσι εἶναι: [τὴν δ]εξιάν. (Ἡ συμπλήρωσι [ἀσφ]υξιάν τοῦ Reifferscheid 1884 πού ξεκινάει ἀπὸ μιὰ παρανόησι δὲν εἶναι λιγώτερο ἀτυχὴς ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Vaticanus). Τὸ ἐρώτημα θὰ ἦταν θεμιτό, μήπως ὁ γραφέας διώρωνε ἢ μᾶλλον συμπλήρωνε χωρὶς κάποιο σύστημα καί γι' αὐτὸ ὅχι πάντοτε μὲ ἐπιτυχία. Ἀλλὰ τὸ θέμα δὲν εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ ἐξετασθῇ λεπτομερῶς καί ἐξαντλητικῶς στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς ὁμιλίας, ἐδῶ θὰ ἤθελα ἀπλῶς νὰ τὸ θέσω, ἐλπίζω δὲ νὰ ἐπανεέλθω σύντομα.

Εὐχαριστῶ τὸν D. R. Reinsch πού ἔθεσε μὲ προθυμία στὴν διάθεσή μου φωτοτυπίες τῶν ἀπογράφων Vaticanus καί Barberinianus, καθὼς ἐπίσης καί τῆς ἐκδόσεως Possinus.

Ἀντιθέτως τὸ χωρίο I 16,22 κ.έξ. (βλ. παραπάνω) δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς παράλληλο γιὰ νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ μορφή τοῦ κειμένου τῶν ἐκδόσεων μας, διότι δὲν λύνει τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγκαίας συμπληρώσεως τοῦ χάσματος τοῦ Coislinianus. Μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ ὅμως γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ προηγουμένου στίχου 9, ποὺ τελειώνει μὲ τὶς λέξεις *αὐτοκράτορος καί*. Οὔτε ὁ σύνδεσμος οὔτε τὸ -ος τῆς προηγούμενης γενικῆς ὑπάρχουν σήμερα στὸν Coislinianus. Στὸ τέλος τοῦ στίχου, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸ *ἐπαφῶμαι* τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐπομένου ἔχομε μεγαλύτερο χάσμα ποὺ μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε μὲ τὶς λέξεις *αὐτοκράτορ[ος καὶ θαμὰ]* (*ἐπαφῶμαι* κτλ.) ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου I 16, 22: *καὶ θαμὰ μὲν ταῖς ὄψεσι τὰς χεῖρας ἐπέβαλε*. (Μὲ τὴ συμπλήρωση αὐτὴ θὰ εἴχαμε 35 γράμματα στὸν στ. 9⁶³.)

Ἄς προστεθῇ στὸ τέλος ὅτι στὸ ἀντιθετικὸ ζεύγος ὕπαρ—ὄναρ/ὄνειρος ἀποτελεῖ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (Ὁδ. τ. 547: *οὐκ ὄναρ, ἀλλ' ὕπαρ ἐσθλὸν καὶ* υ 90: *οὐκ ἐφάμην ὄναρ ἔμμεναι, ἀλλ' ὕπαρ ἦδη*) κάτι αὐτονόητο γιὰ τὴν ὁμηροτραφῇ πριγκίπισσα⁶⁴. Εἶναι τὸ θέμα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐν συνεχείᾳ.

6. Συμπλήρωση χασμάτων μὲ τὴ βοήθεια τῶν πηγῶν

Θὰ περιορισθῶ ἐδῶ σὲ ἱατρικὰ κείμενα τῆς ἀρχαιότητος καὶ στὰ Ὅμηρικὰ ἔπη.

Σελ. 235,24/25⁶⁵ μπορούμε νὰ συμπληρώσουμε τὸ ὑπάρχον χάσμα ἐκτάσεως περίπου πέντε γραμμάτων μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἱπποκράτους καὶ νὰ γράψουμε [*ὀξύτε*]-*ρας* διαθέσεως. Πρβλ. Γυναικ. Α' τ. 8, 36, 20/21 Littre: *ἦν δὲ φλεγμαίνουσιν αἱ μῆτραι ὑπὸ τῶν ἔλκεων ἔτι ὀξύτερη οἱ ἡ νοῦσος ἔσται*. Πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι 36, 18 *ἡ νοῦσος ὀξέη γίνεται*. Ἡ λέξὴ *διάθεσις* δὲν εἶναι κατ' ἀρχὴν ταυτόσημη μὲ τὴν λέξιν *νόσος*, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται, ὅμως, σὲ μιὰ ὀρισμένη ἀσθένεια⁶⁶, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν περίπτωσή ποὺ συζητοῦμε. Ἡ συμπλήρωση [*δριμντέ*]*ρας* ἀποκλείεται πρὸ παντός

63. Στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ὅπως ἐκδίδεται καὶ παρετέθη στὴν σημ. 56, τὸ μὲν οὖν (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μ) δὲν διαβάζεται στὸν Coislinianus, παραδίδεται ἐν τούτοις ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα καὶ ὁ Possinus τὸ ἐκληροδότησε στὶς μεταγενέστερες ἐκδόσεις (πρβλ. καὶ τὴν προηγούμενη σημείωση). Ἡ συμπλήρωση ποὺ ἀκολουθεῖ [*καὶ νῦν ἂ*]/*πιστῶ* δὲν καλύπτει τὴν ἔκταση τοῦ χάσματος, θὰ ἦταν ἐπιτυχέστερη καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου, ἂν γράφαμε [*ἔτι καὶ νῦν ἂ*]/κτλ.

64. Πρβλ. καὶ Ἀλεξ. III 65,5/6: *οὐκέτ' ὄναρ ..., ἀλλ' ὕπαρ*.

65. 235,22-25: *Λέκα δὲ καὶ μῖας (μίαν scripserim) ἡμέρας τοῦ περὶ τὰ τε/[λευταῖα] ἐπιγεγονότος τούτῳ νοσήματος ἐπα/[κμάζ]οντος καὶ ἐπαπειλοῦντος τὸν κίνδυνον | ... ρας* διαθέσεως *ἐπιγενομένης διάρροια* / [*ἐφάνη*].

66. Π.χ. Ἱπποκράτους Περὶ ἀρχαίης Ἱητρικῆς τ. 1, 582,15 Littre. Πρβλ. καὶ Ind. Hipp. (βλ. παραπάνω σημ. 45) σελ. 172 (στὸ λ. *διάθεσις*).

λόγω έκτάσεως τοῦ χάσματος στὴν ἀρχὴ στίχου, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους οὐσιαστικούς: στὸν Ἱπποκράτη λ.χ. δὲν χρησιμοποιεῖται τὸ ἐπίθετο *δρομὺς* γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ νόσου⁶⁷.

Σελ. 240,7/8⁶⁸: *συνδίστατο καὶ τὰ τῆς ἀρτηρίας [καὶ τοῦ] πνεύμονος*. Τὸ καὶ στὴ συμπλήρωση καθιστᾷ τὸ κείμενο ἀκατανόητο καὶ πρέπει νὰ ἀπαλειφθῇ. Πρόκειται περὶ τῆς ἀρτηρίας [τοῦ] πνεύμονος. Πρβλ. Ἱπποκράτης, Περὶ τῶν ἐντὸς παθῶν, τ. 7,166,2 Littré: *ἡ τοῦ πλεύμονος ἀρτηρία*. Πρβλ. καὶ Σοφ. Τραχ. 1054/55: *πλεύμονός τ' ἀρτηρίας / ῥοφεῖ ξυνοικοῦν*.

Ἀρκοῦμαι ἐδῶ στὰ δύο αὐτὰ παραδείγματα καὶ ὑπενθυμίζω, ὅτι λίγο πρὶν ἀποκαταστήσαμε τὸ κείμενο τῆς σελ. 240,13/14 ἐπίσης μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Ἱπποκράτους⁶⁹.

Παραθέματα καὶ ἀπηχήσεις ἀπὸ τὸν Ὅμηρο συναντοῦμε συχνότατα στὴν Ἀλεξιάδα. Μερικὲς φορὲς εἶναι μάλιστα δύσκολο νὰ τὰ ἀναγνωρίσουμε, πρὸ παντὸς στίς περιπτώσεις, ὅπου ἡ παράδοση εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἔχομε μόνο μερικὰ γράμματα στὴ διάθεσή μας. Δύο τέτοιες περιπτώσεις θὰ σχολιάσω ἐν συνεχείᾳ.

Σελ. 238,24-28⁷⁰ γίνεται λόγος γιὰ τὸν μετέπειτα αὐτοκράτορα Ἰωάννη, τὸν ἀδελφὸ τῆς Ἀννας, ὁ ὁποῖος ἐγκαίρως φροντίζει νὰ πάρῃ στὰ χέρια του τὰ ἡνία τῆς βασιλείας ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀλεξίου. (Τὰ γεγονότα διηγεῖται λεπτομερῶς, μὲ κάποιες παραλλαγές, ὁ Νικήτας Χωνιάτης καὶ ἐπίσης ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς⁷¹.) Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ ἐδῶ μὲ ὁλόκληρο τὸ χωρίο, μὲ ἐνδιαφέρει μόνον ὁ στίχος 26: *τὸν τοῦ βασιλέως ἐπιγνούς ἄναν [ἀκολουθεῖ χάσμα]*. Τὸ οὐσιαστικὸ πὺλ ἀνήκει στὸ ἄρθρο *τὸν* εἶναι ἡ αἰτιατικὴ θάνατον, ἡ ὁποία θὰ βρισκόταν ἐντελῶς στὸ τέλος τοῦ χάσματος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναζητηθῇ στὰ τελευταῖα σωζόμενα γράμματα ἄναν, στὰ ὁποῖα πολὺ περισσότερο κρύβεται ἓνας προσδιορισμὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ. Πιστεύω ὅτι τὰ τέσσερα γράμματα ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς λέξεις. Στὴν ἀρχὴ

67. Βλ. Ind. Hipp., σελ. 194 (στὸ λ. *δρομὺς*).

68. 240,6/8: *ἐπειδὴ τὸ τῆς ἀναπνοῆς μέγα /, συνδίστατο καὶ τὰ τῆς ἀρτηρίας / [καὶ τοῦ πν]εύμονος*.

69. Βλ. παραπάνω σελ. 228 καὶ σημ. 53 καὶ 54.

70. 238,24-28: *Ἀλλ' ὁ τῆς βασιλείας διάδοχος / προφθάσας ὑπεξῆει πρὸς τὸ ἀποτεταγμένον / οἶκημα τὸν τοῦ βασιλέως ἐπιγνούς ἄναν . . . / καὶ ἐπέσπευδε τὴν ἐξέλευσιν καὶ ἠπείρετο [εἰς τὸ] / μέγα παλάτιον*.

71. Βλ. παραπάνω σημ. 6. Στὰ ἴδια γεγονότα ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς (βλ. Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum libri XVIII ex rec. Mauricii Pinderi, vol. III, Bonnae 1897, σελ. 759,1-765,4).

έχουμε την πρόθεση ἀνά, τὸ ἐναπομένον ν μᾶς ὀδηγεῖ στὴν αἰτιατική ν[ύκτα]. Συμπληρώνω, λοιπόν, (ἐπιγινούς) τὸν ἀνὰ ν[ύκτα θάνατον]⁷². Ὁ Ἰωάννης κατάλαβε ὅτι ὁ Ἀλέξιος θὰ πέθαινε τὴν νύκτα, ἀκριβέστερα: τὴν ἐπερχόμενη νύχτα⁷³. Ἡ ἔκφραση ἀνὰ νύκτα εἶναι βέβαια σπάνια, τὴν βρίσκουμε ὅμως μὲ τὴ σημασία πού εἶναι ἀναγκαία ἐδῶ, στὴν Ἰλιάδα, Ξ 81:

οὐ γάρ τις νέμεσις φυγέειν κακόν, οὐδ' ἀνὰ νύκτα⁷⁴

Στὴ μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδῆ⁷⁵:

Ντροπὴ δὲν εἶναι ἀπ' τὸ ξεκλήρισμα καὶ νύχτα νὰ γλυτώσεις

Εἶναι ἡ μόνη περίπτωση στὴν Ἰλιάδα, ὅπου ἡ ἔκφραση «ἀνὰ νύκτα» σημαίνει «κατὰ τὴ διάκρια τῆς νυκτός»⁷⁶.

Αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ἀγαμέμνονος στὸ συμβούλιο τῶν ἀρχηγῶν τῶν Ἀχαιῶν πού συνεδριάζουν γιὰ ν' ἀποφασίσουν ἂν θὰ ἐξακολουθήσουν τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῶν Τρώων ἢ ἂν πρέπη νὰ φύγουν.

Ἡ ἄννα μεταφέρει βέβαια τὴν ἔκφραση ἀπὸ μιὰ σκηνὴ σὲ μιὰν ἄλλη πολὺ διαφορετική, ἀλλ' αὐτὸ γίνεται συχνά, ὅπως θὰ ἰδοῦμε.

Ἡ συμπλήρωση πού προτείνεται ἐδῶ ἐνισχύεται ἐξ ἄλλου καὶ ἀπὸ τὴν περιγραφή πού μᾶς δίνει ἐπιγραμματικὰ ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὡς πρὸς τὴν ὥρα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξίου: *Νυκτὸς δ' ἐπιούσης ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος τοῦ ζῆν ἀπενήνεκται*.

72. Παρόμοια διατύπωση ἔχομε στὴν σελ. 236,19/20 (ὁ λόγος εἶναι γιὰ τοὺς λατρούς): ... γινόντες τὸν ἐξ ὑπογυίου ἐπικείμενον τῷ αὐτοκράτορι κίνδυνον.

73. Βλ. Nic. Chon. (ὅπως σημ. 6) σελ. 8,82 καὶ σελ. 6,31: ὁ δὲ παῖς Ἰωάννης τὸν πατέρα ὀρῶν τῇ τελευτῇ πλησιάζοντα. Πρβλ. καὶ τὸν λεπτομερέστερο Ἰωάννη Ζωναρᾶ (ὅπως σημ. 71) σελ. 761,4 κ.ἐξ.

74. Πρβλ. Scholia Graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera), rec. H. Erbse, vol. III, Βερολίνο 1974, σελ. 578,48/9: καὶ τὸ οὐδ' ἀνὰ νύκτα εἰς ἐπίτασιν: καίτοι γε ἀγεννὲς ἦν τὸ νυκτὸς ὥσπερ δραπετεῦσαι τὴν μάχην. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἀπόδοση τῆς ὁμηρικῆς ἐκφράσεως ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλιάδα 967,54: καὶ ταῦτα νυκτός.

75. Ὁμήρου Ἰλιάδα. Μετάφραση Ν. Καζαντζάκη-Ι.Θ. Κακριδῆ, Ἀθήνα 1955, σελ. 219.

76. Βλ. Homers Ilias für den Schulgebrauch erklärt von K. F. Ameis, 2. Band, 2. Heft 6 Gesang XIII-XV, bearbeitet von D. C. Hentze, Λειψία-Βερολίνο 1905 (φωτογρ. ἀνατύπ. Verlag A. M. Hakkert, Ἀμστερνταμ 1965), σελ. 59: «ἀνὰ w ä h r e n d so nur hier». Τὴν ἴδια σημασία ἔχει, ὅπως φαίνεται, ἡ ἔκφραση ἀνὰ νύκτα καὶ στὸν Διονύσιο, Οἰκουμένης Περιήγησις 290/1: ... ἐρημαίην ἀνὰ νύκτα / Ἡλιάδες κώκυσαν (Geogr. Gr. Min. II 117 Müller, ὅπου καὶ ἡ λατινικὴ μετάφραση: tacitam per noctem / Heliades olim flebant). Ὁ Εὐστάθιος ἀποδίδει τὴν ἔκφραση μὲ τὴν γενικὴ χρόνον νυκτός (βλ. ὅπ.π. 267,21 Müller μὲ τὴν παράλληλη λατινικὴ μετάφραση de nocte = in der Nacht).

Στή σελ. 236,24-31⁷⁷ μιλάει ἡ Ἄννα γιὰ τὴν βασίλισσα ποὺ οἱ συγγενεῖς τῆς τὴν ἀνάγκαζαν νὰ πάρῃ λίγη τροφή, γιὰτὶ εἶχε μέρες νὰ φάῃ, καὶ νὰ κοιμηθῇ λίγο, γιὰτὶ ὁλόκληρες νύχτες ἔμενε ἄπνυνη, αὐτὴ ὅμως δὲν ἐπέιθετο (ἡ ἀπόδοση τοῦ κειμένου σύμφωνα μὲ τὶς νέες συμπληρώσεις μου, ποὺ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ⁷⁸). Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἔχει ὡς ἐξῆς (στ. 29/30):

ἀλλὰ λειποθυμίας ἐσχάτης [ἐπιγε]/γεννημένης τῷ αὐτοκράτορι πάλιν [ἀκολουθεῖ μεγάλο χάσμα] το

Ἐδῶ πρέπει νὰ βάλουμε τελεία. Τὸ το εἶναι κατάληξή νέου ῥήματος ποὺ πρέπει νὰ δηλώνῃ τί ἔκανε ἡ βασίλισσα κατὰ τὴν ἐσχάτη λειποθυμία τοῦ αὐτοκράτορος· ἀνταποκρίνεται στὸ [οὐκ] ἐπέιθετο (στ. 28/29). Ἀφοῦ, ὅμως, δὲν ἐπέιθετο στὶς παρακλήσεις νὰ κοιμηθῇ, εἶναι λογικὸ νὰ περιμένουμε, ὅτι «σηκώθηκε». Ἐνα ῥῆμα μὲ αὐτὴ τὴ σημασία χρειάζομαστε. (Ἐν συνεχείᾳ μαθαίνομε ὅτι ἡ βασίλισσα ἀπελπισμένη ρίχνεται στὸ κρεβάτι καὶ κλαίει.)

Στὸ χειρόγραφο διακρίνω (μεταξὺ πάλιν καὶ το, ἀκριβέστερα: ἀμέσως μετὰ τὸ πάλιν) μόνο τὰ τέσσερα γράμματα αὐτὶ (τὸ ι ὅχι μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα) καὶ συμπληρώνω: πάλιν αὐτῖς ἐπέγρε/το. Ἡ ἔκφραση πάλιν αὐτῖς ποὺ σημαίνει ἀπλῶς «πάλι, ἐκ νέου, denuo, rursus» εἶναι γνωστὴ στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη (π.χ. στὴν Ὀδύσεια ξ 356: τοὶ μὲν πάλιν αὐτῖς ἔβαινον), ἐπίσης ὁ ῥηματικὸς τύπος ἐπέγρετο = «σηκώθηκε, πετάχτηκε», π.χ. στὴν Ὀδύσεια υ 57. Νομίζω μάλιστα ὅτι ὑπάρχει κάποια στενότερη σχέση μεταξὺ τῆς σκηνῆς τῆς Ἀλεξιάδος καὶ ἐκείνης τῆς Ὀδυσσεύς, ὅπου, ἀφοῦ ἀποκοιμηθῇ ὁ Ὀδυσσεύς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ φύγῃ στὸν Ὀλύμπο, ἡ Πηνελόπη ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα ἀναγνωρίσει τὸν ἄνδρα τῆς, σηκώθηκε καὶ ἔκλαιγε στὸ μαλακὸ κρεβάτι.

Ὁδ. υ 57/58:

ἄλοχος δ' ἄρ' ἐπέγρετο κεδνὰ ἰδυῖα

κλαῖεν δ' ἐν λέκτροισι καθεζομένη μαλακοῖσι.

Ἡ Ἄννα θυμᾶται κατὰ τὴν περιγραφὴ τῆς δικῆς τῆς σκηνῆς, παρ' ὅλες τὶς ἐξωτερικὲς διαφορὲς, τὴ σκηνὴ τῆς Ὀδυσσεύς, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσιν ποὺ συζητήσαμε προηγουμένως. Ὀμηρικὴ ἀπήχηση ἔχομε ἐπίσης στὸν στ. 28 (μετὰ τὴν νέα ἀνάγνωσις καὶ συμπλήρωσή μου): συνεχεῖς καὶ ὅλας νύκτας διατελέσασαν [ἄπνυν]. Στὴν

77. 236,24-31: Ἡ μέντοι βα[σίλισσα] / νυκλώσαντος αὐτὴν παντὸς τοῦ συ[γγενῶν χοροῦ] / ἀναγκάζοντος μεταλαβεῖν τροφῆς / μὴ μεταλαβοῦσαν καὶ ὕπνου τινὸς μ..... / συνεχεῖς καὶ ὅλας νύκτας διατελέσασθαι / ἐπὶ τῇ θεραπείᾳ τοῦ βασιλέως / ἐπέιθετο. Ἀλλὰ λειποθυμίας ἐσχάτης [ἐπιγε]/γεννημένης τῷ αὐτοκράτορι πάλιν / το ῥηθετο ἀποκαραδοκήσασα τὴν / ζωὴν.

78. Περὶ αὐτῶν βλ. καὶ Α. Kambylis, Textkritisches (ὅπως σημ. 28), σελ. 133 κ.ἐξ.

Ἰλιάδα, I 325, διαβάζουμε: πολλὰς μὲν νύκτας ἀϋπνοὺς ἴανον. (Ἐντύπωση κάνει ἡ μία ἀπὸ τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ ρήματος στὸ σχετικὸ ἀρχαῖο σχόλιο⁷⁹: διετέλουν.)

Δὲν εἶναι ὅμως, μόνον ἡ Ἄννα ποὺ χρησιμοποιεῖ στὸ ἔργο της φράσεις καὶ σκηνές τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν, καὶ μάλιστα σὲ σκηνές ποὺ δὲν ταυτίζονται ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου μὲ τὶς δάνειες σκηνές ἢ εἰκόνες.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Μιχαήλ Ψελλό. Ὁ πρῶτος στίχος τοῦ δοκιμίου του γιὰ τὸν Εὐριπίδη καὶ τὸν Γεώργιο Πισίδη ἔχει ὡς ἑξῆς στὴν τελευταία ἐκδοση τοῦ Dyck⁸⁰:

Ἄμφο μὲν εὐχρησ[τοι] τοῦ γε μέτρου καὶ τῆς ποιήσεως ἔνεκα κτλ.

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τοῦ κειμένου Colonna εἶχε διαβάσει καὶ συμπληρώσει εὐσχή-
[μονες]. Καὶ οἱ δύο προτάσεις εἶναι ἀπορριπτέες καὶ ἀπὸ ἀπόψεως παλαιογραφικῆς,
ὅσο καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου. Ὁ Λέων Ἀλλάτιος εἶχε διαβάσει ἀκριβέστερα
ἀχμη⁸¹, χωρὶς νὰ διορθώσῃ ἢ συμπληρώσῃ καὶ χωρὶς νὰ προσέξῃ ὅτι ὑπάρχει κενὸ
ἐνὸς γράμματος μεταξὺ α καὶ χ καὶ ὅτι στὸ κάτω μέρος τοῦ κενοῦ ὑπάρχουν ἔχνη
γράμματος, τὰ ἐρμηνεύω ὡς τὸ τέλος ἐνὸς ι, ἐνῶ ἐπάνω βρίσκεται ἡ ψιλὴ. Διαβάζω
αἰχμη καὶ συμπληρώνω (σὲ δυϊκὸ ἀριθμὸ) αἰχμη[τά].

Ἄμφο μὲν αἰχμη[τά] εἶναι σχεδὸν κατὰ λέξη παράθεμα ἀπὸ τὴν περίφημη σκηνὴ τοῦ
ἁγῶνος μεταξὺ Ἑκτορος καὶ Αἴαντος Τελαμωνίου στὸ Η τῆς Ἰλιάδος. Πρὸς τὸ βρά-
δυ προσπαθοῦν οἱ κήρυκες Ταλθύβιος τῶν Ἀχαιῶν καὶ Ἰδαῖος τῶν Τρώων νὰ τοὺς
πείσουν νὰ σταματήσουν. Λέγει ὁ Ἰδαῖος (στ. 280): καὶ τοὺς δυὸ σᾶς ἀγαπάει
ἕξις οὗ ὁ Ζεὺς, καὶ ἀμέσως κατόπιν (στ. 281):

ἄμφο δ' αἰχμητά.

Εἴστε καὶ οἱ δυὸ ἄνδρεῖοι μαχητές. Στὴ μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδῆ⁸²: εἴστε
καὶ οἱ δυὸ τρανοὶ πολέμαρχοι. Στὸ στίχο Η 281 ἀναφέρεται τὸ ἑξῆς ἐνδιαφέρον ἀρχαῖο
σχόλιο⁸³:

Ἴσους ἔφησεν αὐτοὺς τὴν τοῦ Ἑκτορος ἦταν ἐπικαλύπτων.

79. Scholia Graeca (ὅπως σημ. 74), vol. II, Βερολίνο 1971, σελ. 465,49.

80. Michael Psellos, The Essays on Euripides and George of Pisidia and on Heliodorus and Achilles Tatius, edited by Andrew R. Dyck, Byzantina Vindobonensia, Band XVI, Wien 1986, σελ. 40,3/4: Ἄμφο μὲν εὐχρησ[τοι] τοῦ γε μέτρου καὶ τῆς ποιήσεως ἔνεκα, καὶ ὁ / Φλιάσιος Εὐριπίδης ὁ τραγικὸς καὶ ὁ τ[ῶν Πισιδῶν] Γεώργιος.

81. Αὐτὴ ἡ πληροφορία δὲν εὐρίσκεται στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, ὅπου ἀνήκει, ἀλλὰ στὰ σχόλια ποὺ ἀκολουθοῦν μετὰ τὴν ἐκδοση («Commentary») σελ. 52.

82. Ὁπ. π. (σημ. 75), σελ. 111.

83. Scholia Graeca (ὅπως σημ. 74), vol. II, 273,30/31.

‘Ο Ψελλὸς ἔχει στὸ νοῦ του τὴ σκηνὴ τῆς Ἰλιάδος καὶ γνωρίζει τὸ σχόλιο. Ἡ δική του σκηνὴ εἶναι διαφορετικῆς ποιότητος· τοῖμα ὥστόσο τὴ μεταφορὰ ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης στὴν περιοχὴ τοῦ ποιητικοῦ ἀνταγωνισμοῦ δύο ποιητῶν ποὺ ἀπέχουν χρονικὰ σχεδὸν χίλια χρόνια ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἡ χρῆση τοῦ παραθέματος ἀποκτῆρα στὸν Ψελλό. Γι’ αὐτὸν ὁ Εὐριπίδης καὶ ὁ Πισίδης εἶναι κατ’ ἀρχὴν ποιητὲς ἰσοτίμοι, καὶ τὴ γνώμη του αὐτὴ τὴν θεμελιώνει ἀμέσως στὴν ἀρχὴ τοῦ δοκιμίου του μὲ ἓνα ὁμηρικὸ παράθεμα.

Τὴν νέα αὐτὴ μορφή τοῦ κειμένου παρουσιάζω γιὰ πρώτη φορὰ δημοσίᾳ σήμερα, ἀφοῦ τὴν συζήτησα στὸ σεμινάριό μου στὸ Ἀμβούργο πρὸ δύο ἐξαμήνων. Ἴσως βοηθήσει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα τὸ δοκίμιο τοῦ Ψελλοῦ, τὸ ὁποῖο ἔχει παραδοθῇ ἐπίσης ἀπὸ ἓνα μόνον χειρόγραφο καὶ μὲ πολλὰ χάσματα.

Ἐπανέρχομαι στὴν Ἄννα Κομνηνὴ καὶ θὰ τελειώσω μὲ τὴν παρουσίαση τῆς τελευταίας σελίδας 242 (στ. 8-29) τῆς Ἀλεξιάδος, ὅπου συναντοῦμε ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ εἶδαμε ὡς τώρα.

Εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου αὐτοῦ νὰ γνωρίζουμε, ὅτι οἱ στίχοι 8-24 περιλαμβάνονται στὸ verso τοῦ φ. 246 τοῦ χειρογράφου, τὸ ὁποῖο ἔχει ὑποστῇ σοβαρὴ φυσικὴ φθορὰ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ του (ἐκτὸς τῆς ὑγρασίας λείπουν κομμάτια τῆς περγαμνῆς). Συνεπῶς ἐλλιπὴς εἶναι ἡ παράδοση τοῦ ἀνωτέρω κειμένου στὴν ἀρχὴ τῶν στίχων, καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ καθορισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐλλειπόντων γραμμάτων εἶναι εὐκολώτερος καὶ ἀκριβέστερος· ἀνάλογα μὲ τὴν ἔκταση τοῦ ἐκάστοτε χάσματος κυμαίνεται μεταξὺ 9 καὶ 12 γραμμάτων. Τὸ τελευταῖο μέρος, στ. 25-29, περιέχεται στὸ τελευταῖο φ. 247 (recto), ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμμάτων σὲ κάθε στίχο εἶναι αἰσθητὰ μικρότερος ἀπὸ ἐκεῖνον στοὺς στίχους τῶν ἄλλων φύλλων. Χωρίζω τὸ κείμενο σὲ πέντε ἐνότητες:

Στ. 8-12⁸⁴: *Νιόβην — ἀναίσθητον*.

Ἀφαιρῶ τὴν προσθήκη τοῦ Dain (δ’ ἐκείνην) στὸν στ. 8, ἡ ὁποία εἶναι μὲν ἔξυπνη, ἀλλὰ ὡς προσθήκη τοῦλάχιστον περιττή, ἀφοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε χάσμα περισσοτέρων γραμμάτων, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συμπληρωθῇ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἔκφραση ἐγὼ δὲ στὸν στ. 12 προϋποθέτει στὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται ἓνα μέν, συνεπῶς θὰ εἴχαμε στὸν στ. 8 κατ’ ἀρχὴν τὴν ἔκφραση: *Νιόβην [μὲν ...]* (ἢ μάλλον: *[μὲν*

84. 242,8-12: [*Ζῶσα δὲ*] *μυρίους θανάτους ἀπέθανον*. *Νιόβην* / <δ’ ἐκείνην> [*κατ’*] *αἰτιων τετα-
τενομένην ἀκούομεν* / *εἰς λίθον μεταβαλοῦσαν διὰ πένθος* / *Εἶτα καὶ μετὰ τὴν ἀμοιβὴν τὴν
εἰς* / [*ἀναίσθητον*] *φύσιν παραπέμπουσαν τὸ πάθος ἀθά/[νατον]* καὶ *εἰς φύσιν ἀναίσθητον*.

οὖν ...]). Ἡ ἔκταση τοῦ χάσματος δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνεχίσουμε μὲ τὸ *ἐκείνην*, δοθέντος ὅτι χρειαζόμαστε στὸ τέλος καὶ χῶρο τριῶν γραμμάτων γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς προθέσεως πρὶν ἀπὸ τὴν γενικὴ *τινων*. Ἀπομακρύνω ἐν συνεχείᾳ τὶς λέξεις καὶ εἰς στὸν στ. 12 ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὸν Coislinianus⁸⁵. Καὶ στὸν στ. 11 δὲν ὑπάρχει βέβαια ἡ αἰτιατικὴ *φύσιν*, στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχει χάσμα, ὅπως συνήθως 11-12 γραμμάτων, στὸ χειρόγραφο, ἐν τούτοις θὰ μᾶς χρειασθῇ γιὰ τὴν συμπλήρωση, ἂν καὶ ἡ πρότασις τοῦ Reifferscheid ποὺ δέχτηκε καὶ ὁ Leib, χωρὶς νὰ τὸ ἀναφέρῃ σαφῶς στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, εἶναι γιὰ λόγους φανεροὺς ἀπορριπτέα.

Στὸν στ. 10 παραδίδεται μόνον *τα*, ὅχι *εἷτα*.

Συμπληρώνω ὥς ἐξῆς:

8 Νιόβην / [μὲν οὖν παρ]ά *τινων* τετρα-
9 τενομένην ἀκούομεν / [τὴν μορφὴν εἰ]ς λίθον μεταβαλοῦσαν διὰ
10 πένθος / [τῶν παίδων καὶ δῆ]τα καὶ μετὰ τὴν ἀμοιβὴν τὴν εἰς /
11 [ἄφρονον φύσιν] παραπέμπουσιν τὸ πάθος ἀθά- /
12 [νατον οὖσαν ἄ]τ φύσιν ἀναίσθητον.

Τὸ μὲν στὸ στ. 8 εἶναι ἀναγκαῖο λόγῳ τοῦ ἀκολουθοῦντος δὲ στὸ στ. 12. Ἡ πρόθεσις παρὰ δὲν νομίζω, ὅτι χρειάζεται κάποια αἰτιολόγησι. Οὔτε ἡ κατὰ (τοῦ Reifferscheid 1884) οὔτε ἡ μετὰ τοῦ Possinus καὶ τῶν ἀπογράφων εἶναι κατάλληλη στὴν προκειμένη περίπτωσι.

Τὴν μορφὴν εἰς στὸν στ. 9 συμπληρώνω ἀκολουθώντας τὸν Ἀπολλόδωρο, Βιβλιοθήκη III 47 (σελ. 121,4 Wagner): *τὴν μορφὴν εἰς λίθον μετέβαλε*. Πρόκειται, ὅπως εἶναι φανερό, γιὰ τὶς ἴδιες λέξεις, ὁ Ἀπολλόδωρος εἶναι ἡ ἄμεση πηγὴ τῆς Ἀννας. Γιὰ τὴν συμπλήρωσι διὰ πένθος [τῶν παίδων ...] πρβλ. Εὐρ. *Ἐλ.* 1337 *πένθει παιδός* (ἐξ αἰτίας τῆς θλίψεως γιὰ τὸ παιδί της). Γιὰ τὴν ἔκφρασι καὶ *δῆτα* καὶ πρβλ. Ἀλεξ. III 174,26: *καὶ δῆτα καὶ ὑπερέσχε σαφῶς τὸ κλυδώνιον*. Στὸν στ. 11 πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν γιὰ τὴν συμπλήρωσι τοῦ χάσματος, ὅτι ἡ μετοχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ εἶναι μετοχὴ ἐνεστώτος καὶ ὅχι ἀορίστου. Ἀποκλείεται, νομίζω, νὰ γινόταν ἐδῶ λόγος γιὰ τὴν ἀμοιβή, τὴν μεταμόρφωσι σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο (λίθο ἢ

85. Στὶς περιπτώσεις, ὅπου εἰς τὸ ἐξῆς γίνεται λόγος γιὰ ἐπὶ πλέον κείμενο ποὺ ἔχομε μὲν στὶς ἐκδόσεις, ποὺ δὲν παραδίδεται ὅμως ἀπὸ τὸν Coislinianus, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἐδῶ τὴν βάση γιὰ τὸν νέο καταρτισμὸ τοῦ κειμένου, πρόκειται πάντοτε γιὰ ἀναγνώσεις(;) τοῦ Vaticanus 1438 ποὺ πέρασαν διὰ τοῦ Barberinianus(;) στὴν ἐκδοσι τοῦ Possinus καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς ὑπάρχουσες ἐκδόσεις. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 62, ὅπου, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, ἐτέθη τὸ θέμα κατὰ πόσον στὶς περιπτώσεις αὐτὲς πρόκειται γιὰ γνήσια παράδοσι.

δένδρο π.χ.), περιμένουμε πολύ περισσότερο μια γενική έκφραση, και αυτή την προσφέρει η αιτιατική φύσιν με τὸν προσδιορισμὸ ἄψυχον. Τὴν ἴδια έκφραση εὐρίσκω σ' ἓνα μέχρι πρὸ δύο ἐτῶν ἀνέκδοτον ἐπιτάφιο λόγο πού παραδίδεται ἀπὸ τὸν Parisinus 985 (ἴσως τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ) γιὰ ἓναν ἀνώνυμο (ἴσως τὸν Δημήτριο Πεπαγωμένον)⁸⁶: ἢ πρὸς ἄψυχον φύσιν μεταβληθῶ τῶν Ἡλιάδων⁸⁷, ὡς ὁ μῦθος⁸⁸ φησιν, ἢ τῆς λιθουμένης ἐκείνης⁸⁹. κρεῖττον γὰρ ἄψυχον τινὸς μετεिल्φότη μοι φύσεως ἢ τουτονὶ τὸν βίον ἔχειν ἀφορμὴν θρήνων (ἡ ὑπογράμμιση δική μου). Στὸν στ. 12 (ἄτε) διακρίνεται τὸ εἶναι ἀπὸ τὴν αιτιατική φύσιν.

Στ. 12-17⁹⁰: Ἐγὼ δ' ἄρα — συμ[φορὰς], ὅπου θέτω ἄνω στιγμή.

Στὸ στίχο 14 διακρίνω στὸ χειρόγραφο ψιλή και ὀξεῖα πάνω ἀπὸ τὸ αἰ τοῦ παραδεδομένου αἰσθη, ἡ συμπλήρωση με τὴν μετοχή (και γιὰ ἄλλους λόγους ἀδέξια) δὲν εἶναι ὀρθή. Προτείνω (ἐν συνδυασμῷ με τὸν στ. 16, τὸν ὁποῖο θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως παρακάτω) τὴν συμπλήρωση: αἰσθη[σιν ἔχουσα] (αἰσθησιν ἔχω = αἰσθάνομαι, sensum habere, sentire) και θέτω ἐδῶ τελεία. Στὸ στ. 15 τὸ ἄλλων τῶν ἐκδόσεων δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο⁹¹, ἀντ' αὐτοῦ διαβάζω σαφῶς κάλλιον (τὸ δεύτερο λ μόλις διακρίνεται) και τὸ συνδέω με τὸ ἀκολουθοῦν ἦν. Στὸ τέλος τοῦ στ. 15 συμπληρώνω ἀμει[φθεῖσαν] και διαβάζω στὸ χειρόγραφο ἐν συνεχείᾳ με (προσωπική ἀνωσυμία,

86. Βλ. Α. Σιδερᾶς, 25 ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι. Unedierte byzantinische Grabreden (Κλασσικὰ Γράμματα 5), Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 386, 30 κ.ἑξ.

87. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀδελφές τοῦ Φαέθοντος, Φαέθουσα και Λαμπετοῦσα, οἱ ὁποῖες μετὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἀδελφοῦ τοὺς ἐθρήνησαν και μεταμορφώθηκαν ἀπὸ τοὺς θεοὺς σὲ δένδρα (αἰγείρους).

88. Στὸν μῦθον αὐτὸν ἀναφέρονται ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Στράβων 5,1,9 (c 215). Πρβλ. ἐπίσης και Διονυσίου, Οἰκουμένης Περιήγησις, στ. 288-293 (Geogr. Gr. Min. II 117 Müller) και Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, Παρεκβολαὶ εἰς Διον. τὸν Περιηγ. (αὐτόθι 267, 17-23).

89. Πρόκειται γιὰ τὴν Νιόβη.

90. 242,12-17: Ἐγὼ δ' ἄρα και / [κακοπα]θεστέρα ἐκείνης, ὅτι και μετὰ τὰς μεγίστας / [και ἐσχάτας] τῶν συμφορῶν μεμένηκα οὕτως αἰσθη/[σομένη και] ἄλλων. Ἦν ἄρα πρὸς πέτρᾳ ἄψυχον ἄμει / τα μου ἀπορέειν δακρύων ἔμενον / οὕτως ἀναισθητῶς ἔχουσα πρὸς τὰς συμ[φορὰς].

91. Ἡ γραφή ἄλλων ἀνήκει στὶς περιπτώσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν εὐθύνεται οὔτε ὁ Possinus οὔτε τὰ ἀπόγραφα, τὰ ὁποῖα (ὅπως και ἡ πρώτη ἐκδοση) ἔχουν στὸ σημεῖο αὐτὸ χάσμα. Φαίνεται ὅτι ὁ γραφέας τοῦ Vaticanus 1438, τοῦ ἀρχικοῦ ἀπογράφου, δὲν μπόρεσε νὰ διαβάσῃ τὴν λέξη και τὴν ἄφησε. Πρόκειται, λοιπόν, γιὰ μεταγενέστερη ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ Reifferscheid 1878, ἡ ὁποία ὠδήγησε σὲ ἐσφαλμένη συμπλήρωση τῶν προηγουμένων και στὴν ἐσφαλμένη στίξη τῆς περικοπῆς.

τὰ γράμματα διαβάζονται μὲ πολλή δυσκολία) καὶ ἐν συνεχείᾳ σαφῶς ποταμούς.
(Μετὰ τὸ δακρύων πρέπει νὰ βάλουμε κόμμα.)

Τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἐξῆς στὴ νέα του μορφή:

- 12 Ἐγὼ δ' ἄρα καὶ /
13 [ἔτι τληπα]θεστέρα ἐκείνης, ὅτι καὶ μετὰ τὰς μεγίστας / [καὶ
14 ἐσχάτας] τῶν συμφορῶν μεμένηκα οὕτως αἰσθη[σιν ἔχουσα].
15 Κάλλιον ἦν ἄρα πρὸς πέτρῳ ἄψυχον ἀμει[φθεῖσάν] με πο-
16 ταμούς ἀπο(ρ)ρέειν δακρύων, ἔμενον / [δὲ ὅμως οὐχ'] οὕτως ἀναι-
17 σθήτως ἔχουσα πρὸς τὰς συμ[φοράς].

Στὸ στ. 13 προτίμησα τὸ ἐπίθετο *τληπαθής* γιατί εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὶς βυζαντινὲς μονωδίες. Στὸ στ. 16 τὸ ἀπαρέμφατο *ἀπορρέειν* μὲ προσθήκη ἑνὸς ρ καὶ ἀσυναίρετο. Τὸ ω τῆς παραδεδομένης μετοχῆς ἀπορέων προέκυψε, ὅπως εἰκάζω, ἀπὸ τὸ δεύτερο ρ καὶ τὸ ει τοῦ ἀπαρεμφάτου⁹². Ἡ ἔκφραση (ἄρνητική) *ἔμενον [δὲ ὅμως οὐχ'] οὕτως ἀναισθήτως ἔχουσα* (γιατὴ τὴν γραφὴν οὐχ' βλ. σημ. 61) στὸν στ. 16 ἀνταποκρίνεται πλήρως στὴ νέα μορφή τοῦ κειμένου (ἔκφραση θετική) στὸ στ. 14: *μεμένηκα οὕτως αἰσθη[σιν ἔχουσα]*.

Στ. 17-21⁹³: [χάσμα] τοσαῦτα — ἔληξεν.

Στὸ στ. 17 διαβάζω πρὶν ἀπὸ τὸ τοσαῦτα (ὅχι μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα) ε καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς χάσματος περίπου τριῶν γραμμάτων ἓνα γ, πρὶν ἀπὸ τὸ γ ὑπάρχει ἐπίσης χάσμα. Συμπληρώνω: [Ἔδει] γ[άρ μ]ε.

Στὸ στ. 18 δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο ἡ λέξη *παλάτια* τῶν ἐκδόσεων⁹⁴, ἀντ' αὐτοῦ διαβάζω εὐκρινῶς *λλάττα* (δύο λλ, ὀξεῖα στὸ πρῶτο α καὶ δύο ττ), καὶ πρὸ αὐτοῦ, ἓνα φωνῆεν ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ἴσως α ἢ καὶ ο. Χωρίζω ὡς ἐξῆς: *ἀλλ' ἄττα* = ἄλλα τινά ... ἀφόρητα (στ. 19). (Τὸ *ἀλλάττα* γράφεται πάντοτε μαζὶ στὸν Coislinianus).

92. Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὰ ἀπόγραφα καὶ ὁ Possinus παρέχουν τὴν γραφὴν *ἀπορέειν* (sic), ἀποκαθιστοῦν ὅπωςδήποτε τὸ ἀπαρέμφατο.

93. 242,17-21: Τοσαῦτα ὑπενεγκεῖν δεινὰ καὶ εἰς / [τὰ] παλάτια ἐξ ἀνθρώπων ἐπεγεῖρεσθαι μοι ἀφόρητα / [κακὰ] δυστηχέστερον καὶ τῶν τῆς Νιόβης κακῶν / μὲν μέχρι τοῦδε φθάσαντα τὰ δεινὰ τῆς / ὡς ἔληξεν.

94. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ἡ λέξη *παλάτια* στὸν Barberinianus, στὸν ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἔκδοση Possinus, ἀπ' τὸν ὁποῖο πέρασε, ὅπως φαίνεται, πολὺ εὐκόλα καὶ στὶς μεταγενέστερες κριτικὲς ἐκδόσεις. Τὸ ἀρχικὸ ἀπόγραφο, ὁ Vaticanus 1438, παρέχει *παλλάτια* ποὺ εὐρίσκεται κάπως πλησιέστερα στὴν παλαιογραφικὴ εἰκόνα. (Φαίνεται μάλιστα ὅτι ὁ γραφέας τοῦ Vaticanus παρερμηνεύσε τὸ διπλὸ ττ τοῦ Coislinianus στὴν μορφή: ττ καὶ ἔγραψε τι.)

νήθως μεγάλα γράμματα, συνεπώς ο αριθμὸς τῶν γραμμάτων κατὰ στίχο εἶναι ἐδῶ μικρότερος.

Στὸ στ. 26 ὑπάρχει χάσμα τὸ πολὺ τριῶν γραμμάτων.

Στὸ στ. 27 μετὰ τὸ *συγκατακλύζουσιν* τῶν ἐκδόσεων (τὰ τελευταῖα γράμματα *υσαν* δὲν διαβάζονται σήμερα) δὲν ὑπῆρχε τίποτα.

Στὸ χάσμα τοῦ στ. 25 ὑποθέτω ρῆμα, τὸ ὁποῖο συνδέεται διὰ τοῦ *τε* καὶ ἐνὸς μὴ διασωθέντος καί, τὸ ὁποῖο τοποθετῶ μετὰ τῇ λέξει *ῥεύματα* (στ. 26), μὲ ἓνα δευτεροῦ ρῆμα ποὺ πρέπει νὰ κρύβεται στὴ μετοχὴ τῶν ἐκδόσεων *συγκατακλύζουσιν*, ἢ ὁποία πρέπει γι' αὐτὸ νὰ μεταβληθῇ στὸν παρεμφατικὸ τύπο *συγκατακλύζουσιν*¹⁰⁰. Ἀπὸ τὸ *ἐχέτω* τοῦ στ. 28 διαβάζονται τὰ γράμματα *ε* (τῆς ἀρχῆς) καὶ *τ* εὐκρινῶς, καὶ τὸ *χ* ἀσθενέστερα, ἢ ἀνάγνωση εἶναι συνεπῶς βέβαιη.

Μὲ τίς νέες ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις μου ἔχει τὸ κείμενο ὡς ἐξῆς:

- 24 *νῦν δὲ ὥσπερ ποταμοὶ τινες /*
 25 *ἐξ ὕψηλῶν ὄρων καταρρέοντες μο[ρμύρου]/σί τε τὰ τῶν*
 26 *δυστυχημάτων ῥεύματα [καί] / ὥς εἰς μίαν χαράδραν*
 27 *συγκατακλύζουσιν / τὴν ἐμὴν οἰκίαν. τέλος γούν*
 28 *ὁ λόγος ἐχ[έ]τ[ω], / μὴ καὶ ἀναγράφοντες τὰ λυπηρὰ*
 29 *πλ[έον] / ἐμπικραίνοιμεθα.*

Τὸ *μορμύρουσι* εἶναι πάλι ὁμηρικὴ ἀπῆχηση. Θὰ ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, Σ 402/403:

περὶ δὲ ῥόος ὠκεανοῖο
ἀφρῶ μορμύρων ῥέεν ἄσπετος.

Στὴ μετάφραση Καζαντζάκη-Κακριδῆ¹⁰¹:

καὶ γύρα τῆς τοῦ ὠκεανοῦ τὸ ῥέμα
μὲ ἀφροὺς βροντοκυλοῦσε ἀπέραντο

Ἐξ ἄλλου ἡ ἔκφραση *ὥσπερ ποταμοὶ* — *συγκατακλύζουσιν* θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ

100. Περιέργως στὸ Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης τοῦ Δ. Δημητράκου στὸ λῆμμα *συγκατακλύζω*, ὅπου παρατίθεται ἡ σχετικὴ περιοπὴ ἀπὸ τὴν Ἀλεξιάδα, διαβάζομε ὅχι τὴν μετοχὴ τῶν ἐκδόσεων, ἀλλὰ τὸν προτεινόμενον ἀνωτέρω παρεμφατικὸν τύπον *συγκατακλύζουσιν*. (Πρόκειται ἴσως γιὰ μιὰ εὐκαιριακὴ ἐπιτυχὴ διόρθωση κάποιου ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Λεξικοῦ;) Τὸ ρῆμα *συγκατακλύζω* ἀπαντᾷται ἐκτὸς τῆς Ἀλεξιάδος, ὅπως φαίνεται, μόνον μιὰ φορὰ ἀκόμη, καὶ μάλιστα στὸν Μιχαὴλ Ψελλό, Πόνημα ἱατρικὸν ἄριστον δι' ἰάμβων, στ. 1238 (βλ. L. G. Westerink, Michaelis Pselli Poemata, Stutgardiae et Lipsiae 1992, σελ. 229): *εἰ δ' αὖ τὸ σύμπαν σῶμα συγκατακλύσει* (scil. ἡ νόσος).

101. "Οπ.π. (σημ. 75), σελ. 370.

μακρινή ἀπήχηση (κατὰ τὸν τρόπο τῆς ᾽Αννας) ἀπὸ τὸ ᾽Ασμα ᾽Ασμάτων (στ. 8, 7): καὶ ποταμοὶ οὐ συγκλύσουσιν αὐτήν (scil. τὴν ἀγάπην)¹⁰².

Τέλος ἐχέτω καὶ ὁ ἐμὸς λόγος..., ἵνα μὴ (εἴποι ἂν Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονικεύς) τῷ κατὰ συνέχειαν ἀδιαστάτῳ καὶ ἀδιακόπῳ τὰς τῶν ἀκροατῶν ἀκοὰς ἀποκναίῃ. ᾽Εσταχυολόγησα καὶ παρουσίασα σήμερα μερικὰ μόνον ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα (ὅπως ἔλεγα καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακοινώσεώς μου) κατέληξα τὰ τελευταῖα χρόνια, στὴν προσπάθειά μου νὰ ἀποκαταστήσω τὸ κείμενο τοῦ 15ου βιβλίου τῆς ᾽Αλεξιάδος. Σκοπός μου ἦταν ἄφ' ἐνὸς μὲν νὰ δείξω ποιές καὶ πόσες δυσκολίες εὐρίσκονται πάντοτε στὴν ἡμερησία διάταξη τοῦ φιλολόγου ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἔκδοση καὶ τὴν κριτικὴ τῶν κειμένων, ἄφ' ἑτέρου δὲ νὰ σκιαγραφήσω καὶ νὰ στηρίξω μὲ παραδείγματα τὴ μέθοδο καὶ τίς προϋποθέσεις τῆς κριτικῆς τῶν κειμένων.

᾽Ο Χαρίτων Χαριτωνίδης τελείωνε τὸν σύντομο πρόλογό του στὴν μακρὰ καὶ σημαντικὴ του πραγματεία «Παρατηρήσεις κριτικαὶ καὶ γραμματικαὶ εἰς ᾽Ανναν Κομνηνὴν»¹⁰³ μὲ τὰ ἑξῆς λόγια:

Εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου συνεβάλοντο ἄνδρες περίδοξοι ...

᾽Ἦδη ἐρχόμεθα καὶ ἡμεῖς ᾽καλαμησόμενοι ῥᾶγας ὀπίσω τρυγητῶν, ὡς λέγει εἰς τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ πάντως ᾽κεφαλὴν οὐκ ἐπιθήσομεν, ἥξει καὶ ἕτερος ἐπικαλαμησόμενος ἢ ἐπιρραλογολήσων'.

᾽Η ἰσχὺς τῶν λόγων αὐτῶν θὰ παραμείνῃ καὶ μετὰ τίς παρατηρήσεις ποὺ εἶχα τὴν τιμὴ καὶ τὴν χαρὰ νὰ ἀναπτύξω σήμερα ἐνώπιόν Σας.

᾽Ας μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ τελειώσω μὲ τὸν στίχο τοῦ Σειράχ 33,16:

Κἀγὼ ἔσχατος ἡγρούνησα

ὡς καλαμώμενος ὀπίσω τρυγητῶν.

102. Πρβλ. καὶ ᾽Ησ. 43,2 καὶ ποταμοὶ οὐ συγκλύσουσιν σε. Πρβλ. ἐπίσης καὶ Σοφ. Σολομ. 5,22 ποταμοὶ δὲ συγκλύσουσιν ἀποτόμως.

103. ᾽Οπ.π. (σημ. 12), σελ. 1.

ZUSAMMENFASSUNG

Anna Komnene, Alexias. Probleme der Textkonstitution

Ziel der vorangehenden Ausführungen ist, das Ergebnis langjähriger Bemühungen um die Textkonstitution des durch einen einzigen Codex lückenhaft überlieferten Schlusses des 15. Buches der Alexias der Anna Komnene mitzuteilen, in dem die Prinzessin, wie sie selbst sagt, sich gezwungen sieht, die Gesetze der Historiographie zu ignorieren, um den Tod ihres Vaters, des Kaisers Alexios I. Komnenos in der Art einer Monodie zu beschreiben.

Zuvor werden die notwendigen Daten zur Person der Autorin sowie zu ihrem Werk in Erinnerung gerufen: die Alexias wird hauptsächlich durch zwei voneinander unabhängige Handschriften, den Florentinus 70,2 (12. Jh.) und den Coislinianus 311 (13./14. Jh.) überliefert. Der Coislinianus ist der codex unicus für den Text des 15. Buches; auf den letzten Blättern weist er infolge mechanischer Beschädigung viele Lücken auf, die sich in fast derselben Form in den direkt oder indirekt von ihm abhängigen Apographa wiederholen. Im Anschluß daran wird die Sprachform der Alexias kurz gestreift, um zu unterstreichen, daß die Attizistin Anna Komnene hin und wieder aus dem Rahmen des strengen attischen Dialekts ausbricht; dies zu wissen, ist für die Textkonstitution von Bedeutung.

Ebenfalls kurz werden die vorhandenen vollständigen Ausgaben der Alexias präsentiert und es wird auf die in Vorbereitung befindliche neue kritische Edition von D. R. Reinsch und A. Kambylis hingewiesen. Keine der bisherigen Editionen beruht auf der Grundlage einer sorgfältigen Kollation der Handschriften geschweige denn auf der Basis eines Handschriftenstemmas. Erst D. R. Reinsch hat diese Aufgabe in jüngster Zeit nachgeholt, ein Stemma präsentiert und somit die Grundlage für die neue kritische Edition geschaffen.

Es folgt eine kurze Darstellung der Voraussetzungen, unter denen Konjekturealkritik möglich und erfolgreich ist (vor allem genaue Kenntnis der Überlieferung, der Sprache des jeweiligen Autors und, im Falle eines Dichters, der Metrik), um anschließend einige notwendige Daten über den genauen Zustand des Codex unicus, des Coislinianus 311, mitzuteilen, auf den wir für die Textkonstitution des 15. Buches der Alexias allein angewiesen sind.

Nach diesen Praeliminarien beginnt die Behandlung einzelner Stellen aus den letzten Seiten des 15. Buches; es handelt sich immer um Stellen, in denen der Coislinianus Lücken aufweist, die entweder noch nicht oder nicht

richtig ergänzt worden sind, da die bisherigen Bemühungen auf Fehllösungen bzw. Fehlinterpretation der in der Handschrift vorhandenen Wort- bzw. Buchstabenspuren beruhen. Die Behandlung paradeigmatischer Textstellen (jeweils in verschiedene Kategorien zusammengefaßt) schreitet von den einfacheren Fällen (Fehllesung bzw. Nichtbeachtung von Akzenten und Spiritus) zu den komplizierteren (Fehllesung bzw. Nichtbeachtung von einzelnen Buchstaben bzw. Buchstabengruppen) fort; anschließend wird anhand einiger Beispiele demonstriert, welche Hilfe die Quellen leisten bei der Bemühung, Wort- bzw. Buchstabenspuren richtig zu interpretieren sowie Lücken auszufüllen. Zum Schluß wird die letzte Seite der *Alexias* (III, 242,8ff. Leib) in der Form präsentiert, die sie nach den neuen Lesungen und Ergänzungen bekommen hat.

Gelegentlich der Besprechung einzelner Textstellen, in denen der Coislinianus von seinen Apographa in der Überlieferung differiert, wird das Verhältnis der letzteren zum ersteren, das bisher noch nicht eigens behandelt wurde, kurz gestreift und die Frage aufgeworfen, ob die Apographa deswegen manchmal mehr Text bieten als der Coislinianus heute, weil der Zustand des letzteren im Laufe der Jahrhunderte sich verschlechtert hat, oder ob der Zustand des Coislinianus der gleiche geblieben ist und nur der Schreiber des Vaticanus 1438, auf den schließlich alle Apographa zurückgehen, *in scribendo* Lücken ergänzte und dabei manchmal das Richtige traf, manchmal aber irrte, wie sich durch einige oben herangezogene Fälle eindeutig erweisen ließ. Das Problem soll später in anderem Rahmen gründlich behandelt werden.